

Institut za
razvoj mladih KULT

Situaciona analiza problema i potreba biznisa vođenih od strane mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini

juli 2022.

Implementiraju:

Impresum

Naslov:

Situaciona analiza problema i potreba biznisa vođenih od strane mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini

Izdavač:

Institut za razvoj mladih KULT

Za izdavača:

Jasmin Bešić

1. izdanje

Sarajevo, 2022.

Sa ciljem jačanja ekonomije BiH, EU4Business projekat Evropske unije potiče razvoj poduzetništva, izvozno-orijentiranih sektora, turizma i poljoprivrede, kao i ruralni razvoj. EU4Business projekat vrijedan je 16,1 miliona eura, a zajednički ga financiraju Evropska unija (15 miliona eura) i Savezna Republika Njemačka (1,1 miliona eura). Projekat zajedno provode GIZ, ILO i UNDP, od aprila/travnja 2018. godine do marta/ožujka 2022. godine.

EU4Business je dio programa Lokalne razvojne strategije - Programa lokalne samouprave i ekonomskog razvoja u BiH, koje podržava Federalno ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj (BMZ) SR Njemačke. Za više informacija o EU4Business projektu posjetite: www.eu4business.ba.

Publikacija je kreirana u okviru inicijative Networking Young Entrepreneurs unutar projekta EU4Business koji finansiraju Evropska unija i Vlada SR Njemačke. Sadržaj publikacije je isključiva odgovornost Instituta za razvoj mladih KULT i ne odražava nužno stanovišta Evropske unije ili BMZ-a.

Umnožavanje i besplatna distribucija publikacije dozvoljena je uz pisano odobrenje izdavača. Nije dozvoljeno mijenjanje ili dopunjavanje bilo kojeg dijela sadržaja publikacije.

© 2022 Networking Young Entrepreneurs - Sva prava pridržana

Sadržaj

Impresum	2
Sadržaj	3
Skraćenice	4
Uvod	5
Metodologija	6
Sažetak	7
1. Dosadašnja saznanja o problemima i potrebama mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini ..	10
1.1. Obrazovanje	11
1.2. Poslovni ambijent.....	13
1.3. Preduzetništvo mladih.....	14
2. Istraživanje stavova mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini o potrebama i izazovima u vođenju biznisa	17
2.1. Demografija uzorka mladih preduzetnika	17
2.2. Opće informacije o biznisima mladih preduzetnika	18
2.3. Obrazovanje mladih preduzetnika.....	21
2.4. Prepreke i izazovi prilikom osnivanja biznisa.....	21
2.5. Prepreke i izazovi u vođenju biznisa	22
2.6. Potreba za umrežavanjem mladih preduzetnika.....	26
2.7. Podrška od strane institucija vlasti.....	28
3. Istraživanje stavova predstavnika jedinica lokalnih samouprava u Bosni i Hercegovini o izazovima i potrebama mladih preduzetnika	30
3.1. Karakteristike uzorka predstavnika JLS.....	30
3.2. Oblici dosadašnje podrške mladim preduzetnicima od strane JLS	31
3.3. JLS o problemima mladih preduzetnika u vođenju biznisa	32
3.4. Buduće prilike JLS za podršku održivosti biznisa mladih preduzetnika	34
3.5. Podrška JLS umrežavanju mladih preduzetnika	36
4. Istraživanje: Umrežavanjem do održivost biznisa mladih preduzetnika	39
4.1. Mladi preduzetnici: Jednostavne procedure i podržavajući poslovni ambijent!.....	39
4.2. Predstavnici nadležnih službi i odjela JSL-a: Stalna podrška i savremena komunikacija	40
4.3. Predstavnici poslovnih inkubatora / akceleratora, razvojnih agencija i predstavnici donatorskih organizacija: Staviti fokus na neformalno obrazovanje i umrežavanje	41

4.4. Predstavnici akademske zajednice i ekonomski stručnjaci: Mladi iz BiH čine čuda u svijetu!	41
5. Preporuke iz Analize	43
Literatura	46

Skraćenice

BiH	– Bosna i Hercegovina
bh.	– bosanskohercegovačko
FBiH	– Federacija Bosne i Hercegovine
RS	– Republika Srpska
BD	– Brčko Distrikt
JLS	– Jedinice lokalnih samouprava
NVO	– Nevladina organizacija

Uvod

Velika stopa nezaposlenosti u Bosni i Hercegovini te višedecenijski trend odlaska stanovništva izvan zemlje uzrokuju niz problema i ekonomskih poremećaja. U javnosti se posebno akcentira odlazak mladih osoba izvan Bosne i Hercegovine čime se ugrožava kako budućnost budućih naraštaja, tako i dugoročna pokrivenost tržišta rada kvalitetnom radnom snagom neophodnom za razvoj privrede i unaprjeđenje životnih uslova svih građana. Lančana reakcija svakako stavlja u nezavidan položaj trenutnu aktivnu radnu snagu, koja će prirodno preći u neaktivnu, odnosno u umirovljenički status sa neizvjesnim i nepoznatim ishodom koji utječe na njihovu sigurnost, finansijsku stabilnost i zdravstvenu zaštitu.

Jedno od potencijalnih rješenja jeste kreiranje podržavajućeg sveukupnog poslovnog ambijenta za mlade, odnosno razvoj preduzetništva mladih. Iskustva i prijašnje analize su pokazale da mladima ne nedostaju ideje, da iskazuju volju, ali im je potrebna određena podrška i tržište koje će ponuditi uvjete u kojima mogu iskazati svoj puni potencijal. Podrška institucija vlasti i različitih međunarodnih i domaćih donatora u razvoju preduzetništva mladih se uglavnom ogledala u dodjeli bespovratnih sredstava za pokretanje biznisa, a rjeđe edukacijama i konsultacijama. Često se dešava da se novoosnovani biznisi odjavljuju sa zvanične registracije odmah nakon isteka finansijske podrške, upravo jer nisu dijelom dugoročnijeg programa podrške usmjerenog na jačanje održivosti ovih biznisa.

Raniji nalazi i dostupna istraživanja kao dodatne razloge spominju još i nedovoljnu ažuriranost nastavnih planova i programa, nedostatak nastavnih tema koje se tiču preduzetničkog obrazovanja u okviru osnovnih i srednjih škola, te čak i nepravovremeno usmjeravanje mladih osoba kroz karijerno savjetovanje i profesionalno usavršavanje.

Nakon osnivanja biznisa, u prvim godinama poslovanja, kao glavnim uzročnicima gašenja biznisa, osim navedenog nedostatka preduzetničkog znanja i vještina, spominju se i eksterni uzročnici i razlozi. Najčešće se radi o općem poslovnom, ekonomskom i političkom ambijentu te bh. tržištu sa svim svojim specifičnostima, ali s obzirom da nisu vršena ranija istraživanja u ovom kontekstu, ne može se sa sigurnošću utvrditi o kakvim pojedinostima je riječ. Upravo se ovo istraživanje i Situaciona analiza fokusira na održivost već osnovanih biznisa i posmatra izazove i prepreke s kojima se susreću mladi preduzetnici prilikom vođenja svojih biznisa. Prikupljene informacije će zasigurno koristiti za razumijevanje šireg i ukupnog konteksta poslovnog ambijenta za mlade preduzetnike u BiH, njihovih potreba, te pridružiti se dosadašnjim saznanjima o izazovima prilikom pokretanja biznisa.

U svrhu doprinosa što boljem poslovnom ambijentu za mlade preduzetnike u Bosni i Hercegovini **Institut za razvoj mladih KULT** je u okviru inicijative **Networking Young Entrepreneurs** unutar projekta **EU4Business** koji finansiraju **Evropska unija** i **Vlada SR Njemačke** proveo istraživanje koje je predmet ove Situacione analize u nastavku.

Izrazi koji su radi preglednosti dati u jednom gramatičkom rodu u dokumentu bez diskriminacije se odnose jednako na osobe svih rodova.

Metodologija

Istraživanje je planirano i metodološki provedeno kako bi se identificirali ključni izazovi s kojima se mladi preduzetnici, starosti do 35 godina, samostalno osnovanih ili naslijeđenih biznisa svakodnevno susreću u njihovom vođenju, te uočile ključne potrebe za daljnji napredak i razvoj. U istraživanju su prikupljeni različiti primarni i sekundarni podaci koji su bili u poveznici sa temom Situacione analize. Sekundarne podatke su činila dosadašnja provedena istraživanja o temi preduzetništva i preduzetništva mladih, statistički podaci i globalni trendovi, a glavni nalazi su prezentirani u Poglavlju 1. Primarni podaci su prikupljeni kroz dva online kvantitativna istraživanja stavova mladih preduzetnika i predstavnika iz nadležnih službi jedinica lokalnih samouprava u BiH, predstavljenim u poglavljima 2. i 3.. Također, primarni podaci su prikupljeni i putem četiri okrugla stola sa pripadajućim panel diskusijama, a na kojima je učestvovala šira struktura učesnika, koji su na jedan od načina povezani sa temom, a što je prezentirano u Poglavlju 4.

U primarnom istraživanju ispitanici su podijeljeni u dvije osnovne grupe: mladi preduzetnici te predstavnici jedinica lokalnih samouprava u Bosni i Hercegovini, koje čine zaposlenici JLS-a unutar službi i odjela za lokalni razvoj, društvene djelatnosti, privredu, finansije i budžet. Prema tim grupama su i kreirani zasebni *online* upitnici, odnosno provedena dva odvojena kvantitativna istraživanja mišljenja i stavova o izazovima i potrebama mladih preduzetnika u vođenju njihovih biznisa. Korištena je online platforma *Lime Survey* za ispunjavanje i prikupljanje podataka. Upitnici su strukturirani setovima pitanja sa ponuđenim višestrukim odgovorima sa mogućnošću dodatne nadopune, pitanja potvrdno/odrično, pitanjima sa Likertovom skalom za mjerenje stavova te otvorenim pitanjima sa esejskim odgovorima. Istraživanju su se odazvala 103 mlada preduzetnika, te 85 predstavnika iz 70 jedinica lokalnih samouprava od postojećih 143 u Bosni i Hercegovini. Upitnici su poslani i podaci prikupljeni u periodu od 17. do 30. juna 2022.

Okrugli stolovi su organizirani u četiri grada u Bosni i Hercegovini, i to u: Sarajevu, 1. jula; Mostaru 5. jula; Doboju 14. jula i Banja Luci 15. jula 2022. g. Učesnici okruglih stolova su bili mladi preduzetnici do 35 godina starosti, stariji preduzetnici sa bogatim iskustvom, predstavnici jedinica lokalnih samouprava, predstavnici poslovnih inkubatora / akceleratora i poslovnih mreža, konsultanti, predstavnici međunarodnih, razvojnih ili donatorskih organizacija, predstavnici akademske zajednice i ekonomski stručnjaci, te predstavnici domaćih nevladinih organizacija. Svaki od okruglih stolova je okupio približno 30 učesnika, a ukupno na sva četiri stola je učestvovalo njih 106. Oblik ovog istraživanja posjeduje obrise kontekstualnog istraživanja, a učesnici okruglog stola su slobodno mogli iznositi svoja mišljenja i stavove o temi. Događaj je bio podijeljen u dvije sesije sa uvodnim panelistima u trajanju svake od njih 1,5 sat. Moderatorica je usmjeravala pitanja i temu prema ciljevima ovog istraživanja, a svi učesnici su svakako imali svu potrebnu slobodu da otvoreno iskažu svoje mišljenje i za one oblasti za koje drže da bi bilo također korisno spomenuti u ovoj temi. Na događajima je vođen pisani zapisnik, a u niže navedenim rezultatima strukturirani i prezentirani podaci prema sesijama i grupama sa glavnim nalazima.

U sekundarnom istraživanju metodom *desk research* su obuhvaćena dostupna online istraživanja, analize i publikacije o preduzetništvu u Bosni i Hercegovini, sa fokusom na mlade preduzetnike. Nalaz ovog istraživanja jeste da su uglavnom u BiH sprovedena istraživanja u *start-up* fazama, odnosno bavila su se izazovima i preprekama prilikom osnivanja biznisa mladih i preduzetništva u početnoj fazi općenito. O samim izazovima i potrebama u vođenju biznisa mladih, a nakon osnivanja, gotovo da ne postoji iskoristivo istraživanje s kojim bi se formirala hipoteza. Kao hipoteza su korištena regionalna i svjetska istraživanja, te pretpostavljeni izazovi poznavanjem tržišnih prilika i poslovnog ambijenta od strane istraživača Instituta za razvoj mladih KULT. Također, zvanični i javni registri, odnosno statistički podaci koji su dostupni na tržištu BiH su uzeti u Situacionoj analizi u obradu, kako bi se pretpostavio poslovni ambijent i njegov potencijal u odnosu na veličinu tržišta.

Sažetak

Bosna i Hercegovina se dugi niz godina suočava sa visokom stopom nezaposlenosti, što je općenito trend svih zemalja Zapadnog Balkana. U prvom kvartalu 2022. godine, u Bosni i Hercegovini radnu snagu je činilo 1,388 miliona osoba od kojih je 1,157 miliona (83,3%) zaposlenih i 231 hiljada (16,7%) nezaposlenih osoba (Agencija za statistiku BiH, 2022). Od ukupnog broja nezaposlenih osoba, registrirane radne snage u prvom kvartalu 2022. godine, 62,7% osoba pripada starosnoj grupi od 25 do 49 godina, zatim 19,7% starosnoj grupi od 50 do 64, 17,3% starosnoj grupi od 15 do 24 godine i 0,3% ima 65 i više godina. U prve dvije starosne grupe se nalaze *de facto* mlade osobe, što komunicira sa zvaničnom informacijom o velikoj nezaposlenosti mladih u Bosni i Hercegovini.

Dvije trećine radno sposobnih mladih u dobi 15-24 godine nije zaposleno, što se djelimično može opravdati nastavkom obrazovanja. Mladi često ulaze na tržište rada sa lošim vještinama zapošljivosti, a nepostojanje pouzdanog sistema sa informacijama o tržištu rada i karijerne orijentacije učenika komplicira njihovu tranziciju na rad i karijeru (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, 2021). Istraživanje NYS - BiH je pokazalo da su mladi ljudi poprilično nezadovoljni formalnim obrazovanjem, posebno univerzitetskim. Pored toga, većina mladih ljudi nije pohađala nijedan program obuke fokusiran na razvijanje vještina relevantnih za tržište rada (Paočić et al., 2020).

Sveprisutni poremećaj na tržištu je svakako i odlazak mladih iz Bosne i Hercegovine za boljim životnim i poslovnim prilikama. Sveobuhvatno istraživanje o mladima i omladinskom sektoru koje je proveo Institut za razvoj mladih KULT 2021. godine donosi informaciju da više od 50% mladih želi napustiti zemlju. U Programu ekonomskih reformi BiH 2022-2024 (PER BiH 2022.-2024.) se navodi da će zbog demografskih kretanja, biti neophodno u narednom periodu veoma pažljivo pratiti parametre penzijskog sistema, posebno u segmentu adekvatnosti penzija, kako bi se moglo pravovremeno reagirati na negativne demografske ili ekonomske trendove. Budući da se, zbog starenja stanovništva i odlaska mladih i radno sposobnih, smanjuje broj uplatioca doprinosa, dugoročno će penzijski sistem biti ugrožen, a budžetski sistem preopterećen.

Preduzetništvo se, prema tome, može posmatrati kao jedan od načina rješavanja problema nezaposlenosti mladih u Bosni i Hercegovini, te je potrebno raditi na unapređenju mladih u pogledu preduzetničke edukacije kako bi se saznanja mogla upotrijebiti i iskoristiti u konkretnim akcijama pokretanja novih biznisa i smanjenja nezaposlenosti.

Danas postoje česti ili bar godišnji javni pozivi na lokalnom ili višim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini za finansiranje poslovnih ideja mladih. Institucije vlasti samostalno ili u saradnji sa međunarodnim donatorima obezbjeđuju ograničena grantovska sredstva za pokretanje biznisa mladih do 35 godina starosti. Postoji i određeni broj formalnih ili neformalnih udruživanja mladih u formatima *start-up* studija ili inkubatora gdje, u saradnji sa domaćim ili međunarodnim donatorima, razvijaju ili podržavaju poslovne ideje i aktivnosti mladih.

Prema istraživanju Instituta za razvoj mladih KULT, mladi u Federaciji BiH pozitivno ocjenjuju programe samozapošljavanja i poticaja za pokretanje vlastitog biznisa. Međutim, nedostatkom smatraju to što je administracija suviše komplicirana, te smatraju da je potrebno barem šest mjeseci da se završi dokumentacija o registraciji poslovanja, te da se u tome upravo i potroši najveći dio novca koji se poticajem dobije (Rovčanin, 2019). Na osnovu preliminarnih podataka iz istraživanja o stanju i potrebama mladih u BiH provedenom 2021. godine od strane Instituta za razvoj mladih KULT, oko 50% mladih osoba je voljno pokrenuti vlastiti biznis, ali, kako navode, nemaju mogućnosti za to. S druge strane oko 13% je već preduzelo neke aktivnosti na pokretanju vlastitog biznisa.

U nedostatku ranijih istraživanja i podataka koji bi prezentirali probleme i potrebe mladih preduzetnika u vođenju već osnovanih biznisa, za okvir mogu jedino poslužiti opća istraživanja o preduzetništvu u Bosni i Hercegovini. U analizi institucionalnih problema u poslovanju, a u okviru teme razvoja preduzetništva u BiH autori navode podatke da su najveći

problemi s kojima se većina preduzeća, njih 73,2%, suočavaju u svome poslovanju unazad 5-10 godina: nelojalna konkurencija, mogućnosti finansiranja te administrativne poteškoće. Ovi problemi se, kako je dalje navedeno, najčešće pojavljuju upravo onda kada preduzeća započinju svoje poslovanje ili nastoje da se šire i razvijaju (Arnaut, Smailbegović 2018).

U Bosni i Hercegovini ne postoji sistemski pristup u pružanju mentorske i stručne podrške mladim ljudima prilikom pokretanja, ali i vođenja njihovih biznisa. Saznanja o učincima i održivosti pokrenutih biznisa su ograničena, s obzirom na to da uglavnom ne postoje podaci o rezultatima monitoringa i evaluacija programa, mjera i poticaja vlasti (Rovčanin, 2019). Drugim riječima, nakon što mladi osnuju biznise, ne postoje kontinuirana sistemski rješenja koja bi pratila njihov daljnji rad, izazove i potrebe, niti postoje precizne i jasne povratne informacije. U odsustvu zvaničnih podataka, ne mogu se sa sigurnošću utvrditi razlozi, ali se može primijetiti da stepen uspjeha samozapošljavanja ipak nije zadovoljavajući, ukoliko se posmatraju ukupne promjene broja zaposlenih mladih u Bosni i Hercegovini. Upravo se ova Situaciona analiza fokusira na izazove i potrebe biznisa mladih nakon što su osnovali poslovne subjekte i vršili određene poslovne aktivnosti, što je bilo potrebno dodatno i detaljno istražiti na području Bosne i Hercegovine.

Rezultati primarnog istraživanja, koji su predmet ove Situacione analize, donose informacije da prilikom osnivanja biznisa, kao značajnu prepreku mladi preduzetnici vide nedostatak sredstava, dok 2/3 ispitanika navodi da su pokrenuli biznis vlastitim sredstvima. Slijedi potom nedovoljna informiranost o procedurama osnivanja, nedostatak ranijeg poslovnog iskustva, nedostatak odgovarajućeg prostora i objekata, nedostatak znanja i preduzetničkih vještina, nedostatak osoblja te nedostatak mentorstva. U slučaju preuzimanja porodičnog biznisa, najčešće prepreke i izazov za početak rada su predstavljali još i manjak samopouzdanja, neraspoloživost sredstava za nove ideje i nedostatak osoblja.

Zbog izbora i odluke mladih da nastave obrazovanje, u dobnom segmentu od 15 do 24 godine nije zabilježen značajniji preduzetnički potencijal, što govori o prostoru za unaprjeđenje znanja o preduzetništvu kroz formalno obrazovanje. Oko 2/3 ispitanika, mladih preduzetnika uključenih u ovo istraživanje se nalaze uglavnom u višim obrazovnim, akademskim nivoima. Međutim, iskazana je potreba za dodatnom podrškom, savjetovanjem i edukacijom iz različitih ekonomskih oblasti poput plasmana proizvoda/unaprjeđenja prodaje, marketinga, prodaje i menadžmenta. Predstavnici JLS, na osnovu iskustva iz svojih službi, također smatraju da su najveće prepreke ili izazovi mladih preduzetnika: nedostatak znanja i preduzetničkih vještina; zatim nepoznavanje trenutnih procesa i kapaciteta biznisa; te manjak poslovnog iskustva. Kroz poslovne inkubatore ili razvojne agencije i NVO se pružaju određeni oblici neformalnog obrazovanja, odnosno vrše individualizirane edukacije i mentorstvo iz nekoliko ključnih oblasti, a nakon ukazane potrebe. Predstavnici donatorskih organizacija također zaključuju da su neformalne poslovne edukacije i mentorstvo i dalje potrebne u radu sa njihovim korisnicima, te da će ih nastaviti kontinuirano pružati unutar svojih programa.

Razmatrajući glavne izazove i prepreke koje utječu na daljnji razvoj i ukupnu održivost biznisa, mladi preduzetnici navode da su to doprinosi za zaposlene i poreska politika; nedostatak veće podrške institucija vlasti, kao i jedinica lokalnih samouprava; pribavljanje finansijskih sredstava; te zapošljavanje odgovarajuće i zadržavanje radne snage. Mladi preduzetnici i predstavnici JLS su saglasni oko ideje o oslobađanju od doprinosa i poreza na početku poslovanja (od jedne do tri godine). Tijekom vođenja biznisa potrebno je općenito ubrzati administrativne procedure koje utječu na poslovanje te prilagoditi zakone koji će poslovni ambijent učiniti podržavajućim za mlade. Nerijetko ispitanici, mladi preduzetnici, navode još i ustupanje poslovnih prostora i javne infrastrukture na besplatno korištenje, kao jednog od vida potrebne podrške lokalnih vlasti kako prilikom osnivanja, tako i u daljnjem radu. Također, kao ključne mjere za održivost biznisa mladih predstavnici JLS vide kroz dodatnu finansijsku podršku nakon osnivanja; kontinuitet stručne pomoći – poslovnog mentorstva; te dodjelu besplatnih poslovnih prostora na korištenje.

Kada se govori o temi umrežavanja, dominira mišljenje da je osnivanje i izgradnja određene mreže mladih preduzetnika i ostalih zainteresiranih strana neophodna. Kao važne benefite umrežavanja mladi preduzetnici ističu: udruživanje radi zagovaranja boljih zakonskih uvjeta; bolje tržišno pozicioniranje; razmjena znanja i praktičnih iskustava; unaprjeđenje saradnje sa postojećim partnerima i dobavljačima; iniciranje kontakata kao i ostvarenje saradnje sa ostalim mladim preduzetnicima. Predstavnici JLS navode sljedeće afirmativne razloge: razumijevanje poslovnih procesa; razmjena

iskustava; međusobna povezivanja; udruživanja u zajedničkom nastupu; zagovaranje za bolje uvjete; educiranje, unaprjeđenje prodaje i marketinga i sl. Učesnici iz akademske zajednice i ekonomski stručnjaci koristi umrežavanja prvenstveno vide kroz jačanje odnosa sa industrijom, te stvaranjem jakih konekcija u BiH i izvan nje.

Nakon obrade svih rezultata može se izvesti **generalni zaključak** da su glavni akteri, oni koji su direktno odgovorni za preduzetničke aktivnosti i podržavajući poslovni ambijent, gotovo saglasni oko identifikacije najvećih izazova i prepreka u vođenju biznisa mladih preduzetnika. Takav podatak ohrabruje, jer je eliminacijom tih glavnih prepreka moguće postići željeni rast i napredak biznisa, a time i posredno smanjenje nezaposlenosti mladih. Približenim i zajedničkim stavovima, pa poslije i zajedničkim aktivnostima se svakako komunicira povoljan preduzetnički ambijent u BiH kojem svi akteri i zainteresirane strane zapravo teže.

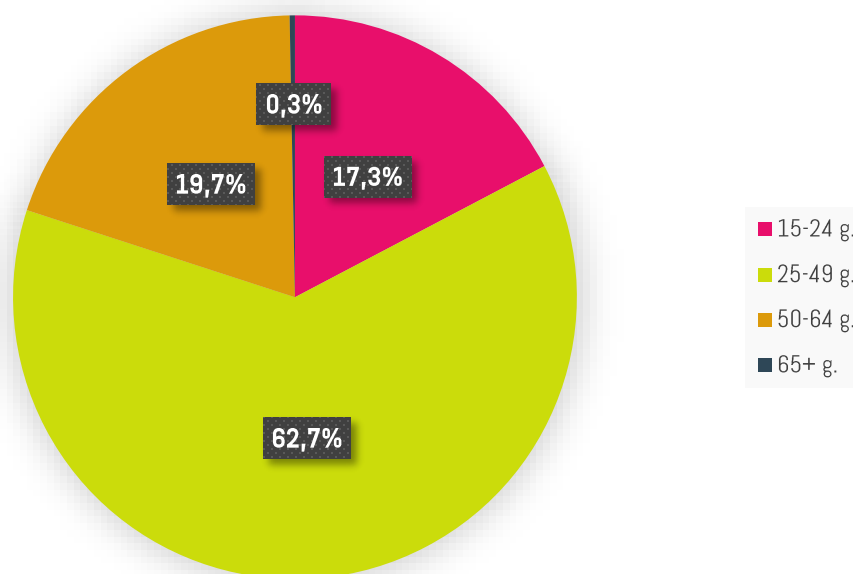

1. Dosadašnja saznanja o problemima i potrebama mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina se dugi niz godina suočava sa visokom stopom nezaposlenosti, što je općenito trend svih zemalja Zapadnog Balkana. U prvom kvartalu 2022. godine, u Bosni i Hercegovini radnu snagu je činilo 1,388 miliona osoba od kojih je 1,157 miliona (83,3%) zaposlenih i 231 hiljada (16,7%) nezaposlenih osoba (Agencija za statistiku BiH, 2022). Ukoliko ovim podacima dodamo i neaktivno, a radno sposobno stanovništvo, u aprilu 2022. godine broj registriranih nezaposlenih osoba u BiH iznosio je 365 878. Prema tome, nezaposleno je 211 038 žena što čini učeće od 57,67% u ukupnom broju. U poređenju sa aprilom 2021. godine broj registriranih nezaposlenih se smanjio za 9% (broj muškaraca se smanjio za 9,9%, a žena za 8,4%).

Dalje se navodi da od ukupnog broja nezaposlenih osoba, registrirane radne snage u prvom kvartalu 2022. godine, 62,7% osoba pripada starosnoj grupi od 25 do 49 godina, zatim 19,7% starosnoj grupi od 50 do 64, 17,3% starosnoj grupi od 15 do 24 godine godine i 0,3% ima 65 i više godina (Grafikon 1.). U prve dvije starosne grupe se nalaze *de facto* mlade osobe, što komunicira sa zvaničnom informacijom o velikoj nezaposlenosti mladih u Bosni i Hercegovini.

Grafikon 1. Učešće starosnih grupa u ukupnom broju nezaposlenih u BiH, prvi kvartal 2022. g. (Agencija za statistiku BiH, 2022)

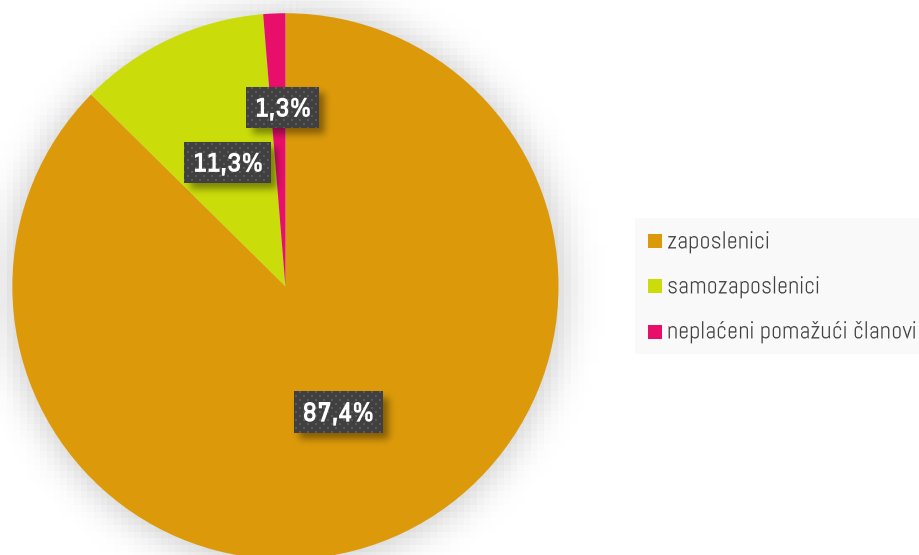

Prema popisu stanovništva provedenom 2013. godine, u Bosni i Hercegovini živi 773.850 mladih starosne dobi od 15 do 30 godina. Drugim riječima, 21,91% populacije čine mladi. Ukoliko se, za potrebe ove Situacione analize, proširi gornji dobni segment mladih za 5 godina, odnosno ukoliko se uzme u obzir starosna dob u rasponu od 15 do 35 g., onda se radi o 1.025.537 osoba, što je 29,04% od ukupnog popisanog stanovništva od 3.531.159 iz 2013. godine i značajan udio u ukupnom broju stanovnika. Ukoliko navedeni broj mladih posmatramo u odnosu na aktivnu radnu snagu od 1,388 miliona osoba, prema Anketi o radnoj snazi, I kvartal 2022. godina (Agencija za statistiku BiH, 2022), dobiva se podatak da je preko 70% potencijala upravo u mladima. Navedeno poređenje je potrebno uzeti s rezervom jer su u pitanju podaci iz različitih godina, odnosno iz 2013. i 2022. godine.

Interesantno je razmotriti i preduzetnički potencijal na tržištu radne snage. Struktura zaposlenih osoba prema statusu u zaposlenosti pokazuje da najveće učešće čine zaposlenici u privrednim društvima, njih 87,4%, zatim samozaposlenici

11,3% i na kraju neplaćeni pomažući članovi od 1,3% (Grafikon 2.). Iako samozaposlenici, odnosno preduzetnici čine u ukupnoj radnoj snazi nisko učešće, ne treba izostaviti podatak Agencije za statistiku BiH da je ipak aktivnih preduzetnika u 2020. godini bilo 56.035.

Grafikon 2. Procentualno učešće zaposlenih osoba prema statusu u zaposlenosti, BiH (Agencija za statistiku BiH, 2022)

1.1. Obrazovanje

Obrazovna struktura zaposlenih osoba (Grafikon 3.) pokazuje da 70,4% osoba ima završenu srednju školu i specijalizaciju, slijede osobe sa završenom višom školom, fakultetom, magisterijem, doktoratom sa učešćem od 21,2% i osobe sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem sa učešćem od 8,4%. Obrazovna struktura nezaposlenih osoba pokazuje da 72,7% osoba ima završenu srednju školu i specijalizaciju, slijede osobe sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem 13,7% i osobe sa završenom višom školom, fakultetom, magisterijem, doktoratom 13,6% (Agencija za statistiku BiH, 2022).

Grafikon 3. Radno sposobno stanovništvo prema stepenu obrazovanja, BiH (Agencija za statistiku BiH, 2022)

Dvije trećine radno sposobnih mladih u dobi 15-24 godine nije zaposleno, što se djelimično može opravdati nastavkom obrazovanja. Mladi često ulaze na tržište rada sa lošim vještinama zapošljivosti, a nepostojanje pouzdanog sistema sa informacijama o tržištu rada i karijerne orijentacije učenika komplicira njihovu tranziciju na rad i karijeru (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, 2021).

Važno je naglasiti i skrenuti pažnju na visok procenat mladih koji se ne nalaze niti u jednom od prelaznih faza prema tržištu rada. Prema podacima Međunarodne organizacije rada (ILO) iz 2019. godine 21,17% mladih u dobi 15-24 godine u Bosni i Hercegovini nisu zaposleni, ne pohađaju edukacije, te nisu dio obrazovnog sistema (International Labour Organization, 2022).

U Strategiji zapošljavanja u Federaciji BiH za period 2021-2027. godine, koja je u usklađenosti sa Strategijom razvoja FBiH (2021-2027.) se navodi da tranzicija mladih sa školovanja na rad u Federaciji posebno brine. Prema podacima Ankete o radnoj snazi iz 2019. godine, svega 1,5% mladih starosti 15 do 24 godine, završilo je tranziciju na rad 2019. godine, imali su stabilan i zadovoljavajući posao. Za više od polovine (54,4%) tranzicija nije ni počela, pošto su se i dalje nalazili na školovanju ili osposobljavanju. Prelazak mladih sa školovanja na rad traje veoma dugo i ima dugoročne posljedice. U prosjeku, potrebno je oko osam mjeseci da učenik koji je završio obrazovanje u BiH nađe bilo kakav posao, a prelazak na zadovoljavajući posao traje i do tri godine (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, 2021). Visoke stope neaktivnosti su zabilježene kod žena, zbog porodičnih obaveza, te mladih uslijed destimulacije i ograničenih mogućnosti zapošljavanja. Između ostalog, Strategijom se planiraju ishodi poput sistema osposobljavanja te usluga karijernog razvoja u svrhu uspješnog kretanja kroz promjenjivo tržište rada, kao potencijalnim rješenjima.

Jednako stanje i uvjeti sa minornim odstupanjima su i u Republici Srpskoj. Strategija zapošljavanja Republike Srpske za period 2021-2027. godine uvodi pozitivnu i uspješnu praksu razvijenu u Crnoj Gori kroz Program stručnog osposobljavanja lica sa stečenim visokim obrazovanjem. Program je usmjeren na smanjenje nezaposlenosti mladih zajedno sa Programom podsticaja za samozapošljavanje, kao i Programa podrške zapošljavanju pripravnika (Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite RS, 2022).

Strategija razvoja Brčko distrikta za period 2021-2027. godine u pogledu obrazovanja također identificira razvojne izazove povezane sa mladima poput nedovoljne usklađenosti obrazovnog sistema s potrebama na tržištu rada, posebno srednjeg stručnog i visokog obrazovanja. Planirane su mjere usklađivanje tržišta rada i sistema obrazovanja kroz karijerno usmjeravanje i savjetovanje te Programi podrške samozapošljavanju mladih (Vlada Brčko distrikta BiH, 2020).

Istraživanje NYS - BiH je pokazalo da su mladi ljudi poprilično nezadovoljni formalnim obrazovanjem, posebno univerzitetskim. Pored toga, većina mladih ljudi nije pohađala nijedan program obuke fokusiran na razvijanje vještina relevantnih za tržište rada (Paočić et al., 2020). Autori dalje potvrđuju da se značajni prediktori radnog statusa mladih ljudi u Bosni Hercegovini odnose upravo na formalno i neformalno obrazovanje, te da se šanse za zapošljavanje ipak povećavaju s višim razinama obrazovanja. U istraživanju kojeg su na uzorku od preko 3.500 mladih ljudi iz Bosne i Hercegovine, proveli Turulja, Agić i Veselinović (2020) potvrđeno je da nivo obrazovanja i percepcija životnog standarda utječu na odnos i prema samozapošljavanju. Uz to, percepcija obrazovnog kurikulumu i podrška roditelja u obrazovanju povezana je s preduzetničkom namjerom.

Neki (mladi, op. a.) imaju odlične mentore koji ih vode kroz proces, drugi su dio programa akceleracije/inkubacije, treći su prošli odličnu pripremu za poslovni svijet članstvom u studentskim organizacijama ili učešćem u studentskim razmjenama itd. Ali većina tih izuzetno uspješnih mladih ljudi, koje svakodnevno srećemo, posjeduju te ključne odlike. Ostali pokretači uspjeha su obrazovanje, obuka, finansiranje, *coaching* i konkretni programi podrške. Ne postoji odgovarajuće obrazovanje u ovoj oblasti, a postojeći obrazovni sistem ne potiče mlade preduzetnike, posebno žene. Jedina opcija koja studentima preostaje jeste da se sami obrazuju kroz različite programe neformalnog obrazovanja. Isto

tako, mladi i žene više se informiraju o prilikama za samozapošljavanje, umjesto da samo čekaju posao (Arslanagić-Kalajdžić et al., 2019).

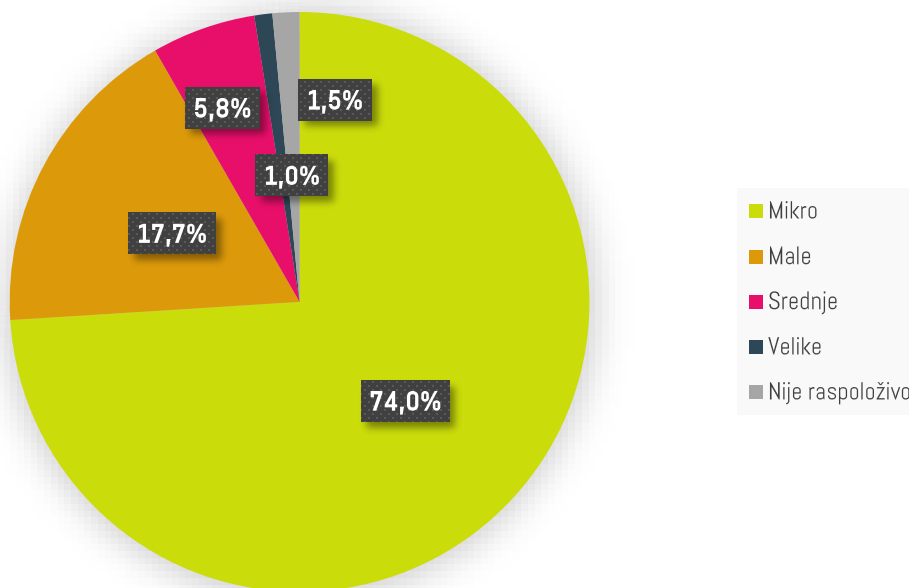
I poslodavci i mladi smatraju da se ključne vještine zapošljivosti, koje su vrlo tražene na tržištu rada, ne razvijaju dovoljno kroz formalno obrazovanje. Iako su reforme obrazovanja u toku, i dalje neće biti mnogo prilika za mlade da poboljšaju svoje vještine i šanse za pronalazak posla dok se ove reforme ne provedu u potpunosti. Neformalno obrazovanje nameće se kao rješenje, a provedena istraživanja pokazuju da postoje vještine za poboljšanje zapošljivosti koje se mogu razviti na ovaj način (Đurović, 2019).

Međutim, samo 41% mladih smatra da uvijek treba platiti prenošenje znanja, dok u ostalih 59% slučajeva, mladi nisu spremni ili su djelimično spremni platiti neformalnu edukaciju. Iz ovoga se može izvući zaključak da je potrebna adekvatna i kontinuirana finansijska podrška organizacijama, a naročito nevladinom sektoru koji su lideri u neformalnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. (Paočić et al., 2020).

1.2. Poslovni ambijent

Prema posljednjim podacima iz Statističkog poslovnog registra u Bosni i Hercegovini je na kraju 2020. godine zabilježeno 38.239 aktivnih kompanija koje su podnijele finansijske izvještaje za navedenu godinu. Rastući trend je zabilježen tijekom godina, pa je u odnosu na 2019. godinu zabilježeno povećanje broja aktivnih kompanija za oko 9%. Prema važećoj klasifikaciji djelatnosti, a u odnosu na broj zaposlenih (Grafikon 3), najveći udjel čine mikro kompanije sa 74% učešća, zatim male kompanije sa 17,7%, srednje sa 5,8% i velike 1% (Agencija za statistiku BiH, 2022).

Grafikon 4. Procentualno učešće kompanija po veličini formiranoj po broju zaposlenih (Agencija za statistiku, 2022)

Prema broju zaposlenih mikro kompanije podrazumijevaju 0 – 9 zaposlenih, male 10 – 49, srednje 50 – 249 i velike 250 i više zaposlenih. U odnosu na prethodne izvještaje, upravo je u segmentu mikro kompanija zabilježeno povećano učešće za blizu 2%, dok su ostali segmenti zabilježili linearni pad u sličnom omjeru. Evidentno je da mikro kompanije čine najveće učešće i logično su prva preduzetnička stepenica kako za senior preduzetnike, tako i za one mlade.

Prema posljednjem izdanju publikacije Svjetske banke Doing Business 2020, Bosna i Hercegovina se prema lakoći i pogodnosti poslovanja nalazi na 90. mjestu od ukupno 190 posmatranih zemalja (World Bank, 2020). Ova pozicija je daleko ispod zemalja regije, pa se tako Sjeverna Makedonija nalazi na visokoj 17-toj poziciji, Slovenija na poziciji 37., Srbija na 44., Crna Gora na 50., Hrvatska na 51., Kosovo* na poziciji 57., te Albanija na 82. mjestu. Loša pozicija BiH je uvjetovana mnogim faktorima, kao što su osnivanje kompanija, izdavanje dozvola, upis imovine i slično. Ova pozicija BiH je dodijeljena, osim navedenog, zbog sporog i kompliciranog procesa registracije biznisa, što dovodi do destimulacije domaćih i stranih investitora. Poboljšanje pozicije na ovoj listi podrazumijevalo bi unapređenje u onim područjima koja su zajednička karakteristika prvih 20 zemalja sa liste. Prije svega misli se na digitalizaciju poput šire upotrebe elektronskih sistema, internetske procese registracije poslovanja, elektronske platforme za prijavu poreza, internetski postupak prijenosa imovine, te elektronske postupke izdavanja građevinskih dozvola (Mujkić, 2021).

Sveprisutni poremećaj na tržištu je svakako i odlazak mladih iz Bosne i Hercegovine za boljim životnim i poslovnim prilikama. Sveobuhvatno istraživanje o mladima i omladinskom sektoru koje je proveo Institut za razvoj mladih KULT 2021. godine donosi informaciju da više od 50% mladih želi napustiti zemlju. Istraživanje je obuhvatilo više od 10 tematskih oblasti kao što su obrazovanje, rad, zapošljavanje i preduzetništvo mladih, socijalna briga, zdravstvena zaštita, sigurnost, kultura i sport, aktivizam i slobodno vrijeme, te učešće, volontiranje, mobilnost i migracije mladih. Zabrinjava činjenica da je 40% mladih ljudi koje je obuhvatilo ovo istraživanje izjavilo kako je u posljednjih 7 godina član njihove uže porodice napustio BiH, te da se odlasci najčešće dešavaju u vangradskim sredinama. Također, rezultati pokazuju da više od 50% ispitanih ima interes da napusti našu zemlju, dok je njih 12,1% već poduzelo konkretne korake u tom smjeru.

U Programu ekonomskih reformi BiH 2022-2024 (PER BIH 2022.-2024.) se navodi da će zbog demografskih kretanja, biti neophodno u narednom periodu veoma pažljivo pratiti parametre penzijskog sistema, posebno u segmentu adekvatnosti penzija, kako bi se moglo pravovremeno reagirati na negativne demografske ili ekonomske trendove. Budući da se, zbog starenja stanovništva i odlaska mladih i radno sposobnih, smanjuje broj uplatioca doprinosa, dugoročno će penzijski sistem biti ugrožen, a budžetski sistem preopterećen. U cilju izgradnje i jačanja poslovnog okruženja i preduzetništva oba entiteta radit će na smanjenju i restrukturiranju poreznih opterećenja na plate te smanjenja parafiskalnih nameta izmjenama i dopunama postojeće entitetske regulative te nastaviti s mjerama podrške oporavka poduzetništvu nakon pandemije. U navedenom programu se u reformskim mjerama između ostalog navodi da se realizacijom planiranih aktivnosti i reformskih mjera očekuje povećan broj zaposlenih, a posebno mladih (Direkcija za ekonomsko planiranje BiH, 2022).

Preduzetništvo se u ovom kontekstu može posmatrati kao jedan od načina rješavanja problema nezaposlenosti mladih u Bosni i Hercegovini, te je potrebno raditi na unapređenju mladih u pogledu preduzetničke edukacije kako bi se saznanja mogla upotrijebiti i iskoristiti u konkretnim akcijama pokretanja novih biznisa i smanjenja nezaposlenosti.

1.3. Preduzetništvo mladih

Prvi korak u preduzetničkom procesu dešava se kada osobe uoče povoljne poslovne prilike u području u kojem žive. Pojedinci i prije uočavanja poslovne prilike mogu razmišljati o tome da postanu preduzetnici. Osobe također mogu biti motivirane i vlastitim uvjerenjem o posjedovanju potrebnih sposobnosti za uspješno pokretanje poslovnog poduhvata. Međutim, čak i ako uoče dobre poslovne prilike i vjeruju da posjeduju potrebne preduzetničke vještine, strah od neuspjeha ih može spriječiti u pokretanju vlastitog biznisa (Umihanić, 2013).

Motivacija za preduzetničko djelovanje razlikuje se od osobe do osobe, a također zavisi od okruženja u kojem se želi djelovati preduzetnički. Mladi u Bosni i Hercegovini uglavnom su opterećeni finansijskim aspektom poslovanja i

započinjanja posla, kao i strahom od neuspjeha. To pokazuje da mladi misle da je neuspjeh neizbježan, posebno ako finansiranje nije planirano unaprijed (Arnaut, Smailbegović 2017).

Samozapošljavanje je način da mladi iskoriste vještine i znanja koja već posjeduju kako bi odgovorili na potrebe tržišta te pokretanjem vlastitog preduzeća doprinijeli razvoju vlastite lokalne zajednice. Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini mladima ne pomaže u hvatanju ukoštac s novim trendovima u zapošljavanju. Stoga lokalne zajednice, kao prvi stepen vlasti u najbližem doticaju s mladima i njihovim potrebama, imaju odgovornost prema mladima da im pruže pristup informacijama i sredstvima koja im mogu pomoći da ne budu još jedan broj u poražavajućoj statistici o nezaposlenosti (Butigan, 2015).

Govoreći o temi da samo hrabri i odvažni pokreću i razvijaju biznise u BiH, prof. dr. Anto Domazet naglašava da je velik problemi za daljnji rast preduzetništva u Bosni i Hercegovini upravo visok nivo straha od ulaska u njega, te dodaje: "To su problemi koje osjećaju oni koji su već donijeli odluku ili se već bave biznisom. Fokus i društvene akcije i ekonomskih politika treba usmjeriti na hiljade mladih, kao i drugih ljudi koje treba ohrabriti da uđu u poduzetništvo. Pomjeranja u ekonomskom rastu i zapošljavanju i promjeni ekonomske strukture najprije se mogu ostvariti u malom poduzetništvu, koje je, uz srednji biznis, područje u kojem se mladi ljudi mogu posebno motivirati da putem vlastitog poduzetništva stvore dobre osnove života u Bosni i Hercegovini" (Al Jazeera Balkans, 2019).

Prema istraživanju o mladima u Bosni i Hercegovini, provedenom od strane Centra za edukaciju i obrazovanje iz Tuzle, mladi se izjašnjavaju u velikoj mjeri da bi željeli razvijati i voditi vlastite poslove – preko 40% ispitanika. Kao osnovne prednosti ističu: korištenje vlastitih potencijala, „biti sam svoj šef“, biti cijenjen u društvu, sloboda biranja pravca i ciljeva djelovanja te finansijska nezavisnost. Međutim, mladi navode i određene prepreke koje ih onemogućavaju ili ne motiviraju dovoljno da se posvete ovom koraku, te da u njemu istraju. Kada je riječ o osnovnim nedostacima vođenja vlastitog poslovnog poduhvata, ispitanici najčešće smatraju da su to nesigurnost dohotka stalni stres, rizik gubitka uložениh sredstava, neodređeno radno vrijeme i prevelika odgovornost (Paočić et al., 2020).

Ako analiziramo najvažnije aspekte za preduzetnički uspjeh možemo uočiti da istraživanje tržišta, vještine koje posjeduje menadžerski tim kompanije, dostupnost finansijskih sredstava i kapitala/kredita te lekcije naučene iz prethodnog uspjeha predstavljaju najkorisnije i najdragocjenije aspekte za preduzetnički pokušaj. Slično prethodno objašnjenim preprekama, i pristup finansijama je važan motivator. U BiH pristup fondovima EU ili sličnim fondovima je težak, posebno za one koji nemaju univerzitetsko obrazovanje i ne govore engleski jezik. Isto tako, istraživanje tržišta je ograničavajući faktor. Odgovarajuće istraživanje tržišta može se uraditi uz pristup određenom znanju - kroz obrazovanje, obuke i programe za stjecanje zvanja (Arslanagić-Kalajdžić et al., 2019).

Prema istraživanju Globalnog monitora preduzetništva za BiH za 2012. godinu, mladi koji pokreću vlastite biznise uglavnom to čine iz nužnosti, a ne iz prilike. Samoinicijativnost mladih u BiH je mala, te stručnjaci smatraju da su mladi rjeđe samozaposleni i radije rade za poslodavca. Time su oni koji pokrenu vlastite biznise uglavnom primorani na to, u odsustvu drugih ekonomskih mogućnosti (Rovčanin, 2019).

U nedostatku ranijih istraživanja i podataka koji bi prezentirali probleme i potrebe mladih preduzetnika u vođenju već osnovanih biznisa, za okvir mogu jedino poslužiti opća istraživanja o preduzetništvu u Bosni i Hercegovini. U analizi institucionalnih problema u poslovanju, a u okviru teme razvoja preduzetništva u BiH autori navode podatke da su najveći problemi s kojima se većina preduzeća, njih 73,2%, suočavaju u svome poslovanju unazad 5-10 godina: neloyalna konkurencija, mogućnosti finansiranja te administrativne poteškoće. Ovi problemi se, kako je dalje navedeno, najčešće pojavljuju upravo onda kada preduzeća započinju svoje poslovanje ili nastoje da se šire i razvijaju (Arnaut, Smailbegović 2018).

Danas postoje česti ili bar godišnji javni pozivi na lokalnom ili višim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini za finansiranje poslovnih ideja mladih. Institucije vlasti samostalno ili u saradnji sa međunarodnim donatorima obezbjeđuju ograničena grantovska sredstva za pokretanje biznisa mladih do 35 godina starosti. Postoji i određeni broj formalnih ili neformalnih

udruživanja mladih u formatima *start-up* studija ili inkubatora gdje, u saradnji sa domaćim ili međunarodnim donatorima, razvijaju ili podržavaju poslovne ideje i aktivnosti mladih.

Prema istraživanju Instituta za razvoj mladih KULT, mladi u Federaciji BiH pozitivno ocjenjuju programe samozapošljavanja i poticaja za pokretanje vlastitog biznisa. Međutim, nedostatkom smatraju to što je administracija suviše komplicirana, te smatraju da je potrebno barem šest mjeseci da se završi dokumentacija o registraciji poslovanja, te da se u tome upravo i potroši najveći dio novca koji se poticajem dobije (Rovčanin, 2019). Na osnovu preliminarnih podataka iz istraživanja o stanju i potrebama mladih u BiH provedenom 2021. godine od strane Instituta za razvoj mladih KULT, oko 50% mladih osoba je voljno pokrenuti vlastiti biznis, ali, kako navode, nemaju mogućnosti za to. S druge strane oko 13% je već preuzelo neke aktivnosti na pokretanju vlastitog biznisa.

Nažalost, informiranost i upoznatost mladih o grantovima kao načinu finansiranja vlastitog biznisa je dosta niska. Više od 40% mladih nije upoznato o postojanju ovog izvora finansiranja (Paočić et al., 2020). Prema istom istraživanju, u pogledu pomoći kod razvoja poslovanja, mladi očekuju od vladinog i nevladinog sektora sljedeće (rangirano po važnosti od viših ka nižim prosječnim ocjenama):

- pojednostavljenje procesa registracije poslovnih subjekata;
- besplatna pomoć prilikom prijave na projekte;
- ukidanje taksi za registraciju poslovnih subjekata;
- osiguranje finansijskih sredstava za pokretanje posla;
- pomoć prilikom pisanja poslovnog plana;
- organizacija edukacija iz oblasti poduzetništva;
- mentorstvo;
- besplatan prostor za održavanje sastanaka i okupljanja;
- subvencioniranje najma poslovnog prostora.

U Bosni i Hercegovini ne postoji sistemski pristup u pružanju mentorske i stručne podrške mladim ljudima prilikom pokretanja, ali i vođenja njihovih biznisa. Saznanja o učincima i održivosti pokrenutih biznisa su ograničena, s obzirom na to da uglavnom ne postoje podaci o rezultatima monitoringa i evaluacija programa, mjera i poticaja vlasti (Rovčanin, 2019). Drugim riječima, nakon što mladi osnuju biznise, ne postoje kontinuirana sistemski rješenja koja bi pratila njihov daljnji rad, izazove i potrebe, niti postoje precizne i jasne povratne informacije. U odsustvu zvaničnih podataka, ne mogu se sa sigurnošću utvrditi razlozi, ali se može primijetiti da stepen uspjeha samozapošljavanja ipak nije zadovoljavajući, ukoliko se posmatraju ukupne promjene broja zaposlenih mladih u Bosni i Hercegovini. Upravo ova Situaciona analiza detaljno obrađuje izazove i potrebe biznisa mladih nakon što su osnovali privredne subjekte i vršili određene poslovne aktivnosti, što će biti značajan doprinos budućim istraživanjima o ovoj temi na području Bosne i Hercegovine.

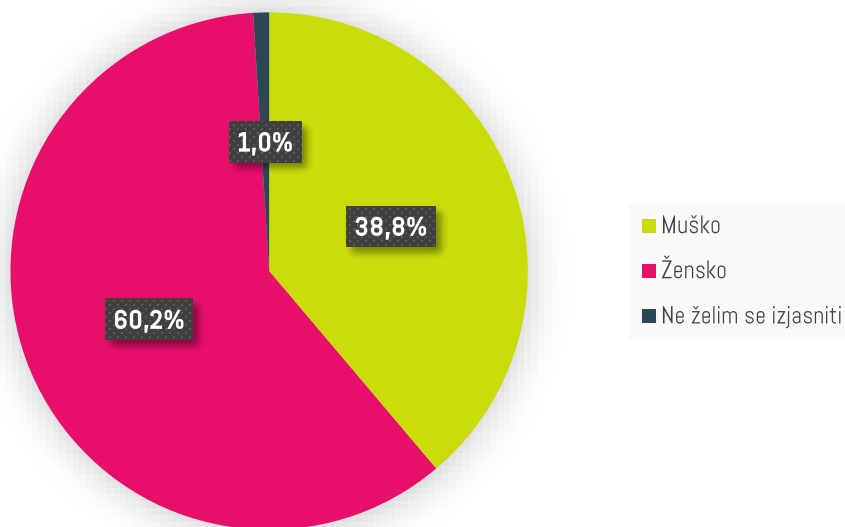
2. Istraživanje stavova mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini o potrebama i izazovima u vođenju biznisa

Institut za razvoj mladih KULT je proveo istraživanje problema i potreba biznisa vođenih od strane mladih preduzetnika do 35 godina starosti s ciljem identificiranja poslovnog ambijenta za preduzetništvo mladih. Ispitanicima je ponuđen set pitanja u online formatu na koja su odgovarali iznoseći svoja mišljenja, ocjene i obrazlažući svoje lične stavove. Pitanja su obuhvatila ključne sfere i procese vođenja već osnovanog biznisa, kako bi se uočile zajedničke, ali i specifične potrebe i sličnosti jednih u odnosu na druge, te ponudio okvir za daljnje djelovanje zainteresiranih strana kroz razne vidove podrške.

2.1. Demografija uzorka mladih preduzetnika

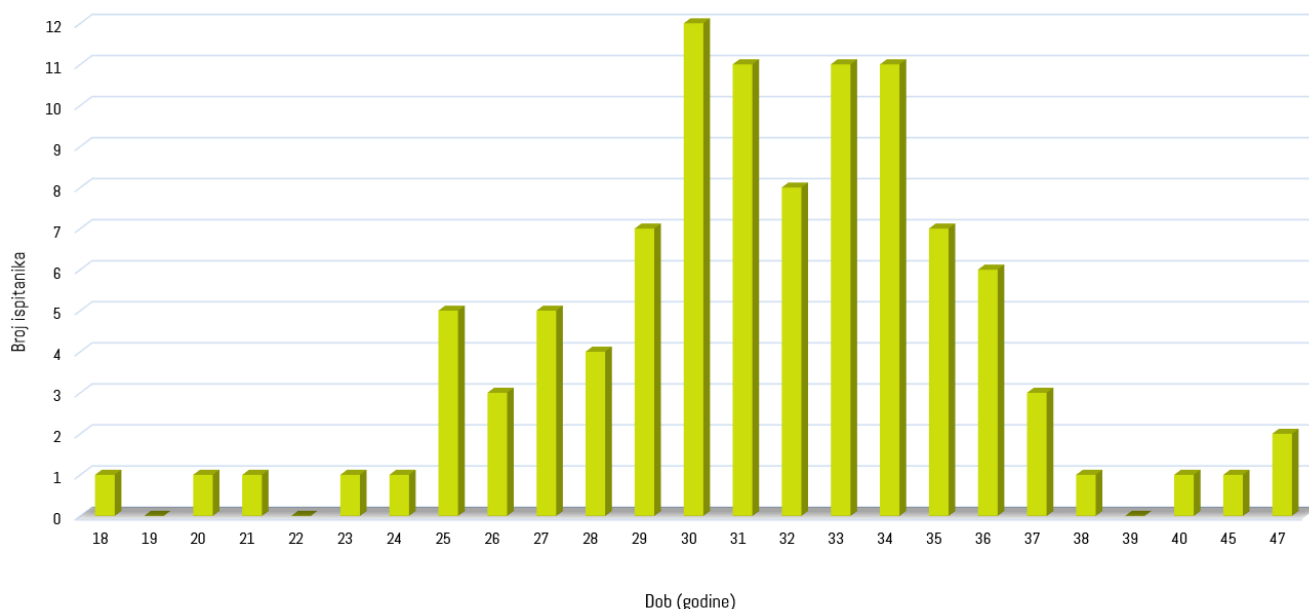
U istraživanju je učestvovao 103 ispitanik od kojih su 62 žene i 40 muškaraca. Jedna osoba se nije izjasnila oko svog rodnog identiteta (Grafikon 5).

Grafikon 5. Spol ispitanika

Prosječna starost ispitanika je 31,5 godina, a više od polovine ispitanika je registrirano u dobi od 30 do 34 godine. Zabilježeno je i nekoliko ispitanika koji izlaze iz gornje starosne granice, pa su tako prikupljeni odgovori i 6 osoba starosti od 36 godina, 3 osobe od 37 godina, po jedna osoba starosti 38, 40 i 45 godina, te 2 osobe starosti 47 godina. S obzirom da se radi o osobama koje su pokrenule biznise prije 35. godine ili koji su u fazi sukcesije, njihovi odgovori su u kontekstualnom obliku uzeti u razmatranje te u ukupan uzorak ispitanika. Ti odgovori se smatraju i kao vrijedno iskustvo tijekom vođenja biznisa, a koje bi svakako mladi preduzetnici trebali uzeti u obzir u prvim godinama poslovanja (Grafikon 6).

Grafikon 6. Broj ispitanika po godinama starosti

Evidentno je da u dobnom segmentu mladih od 15 do 24 godine nije zabilježen značajniji preduzetnički potencijal. To komunicira sa ranije spomenutim podacima da se velika nezaposlenost i poslovna neaktivnost u tom segmentu pripisuje uglavnom nastavku obrazovanja.

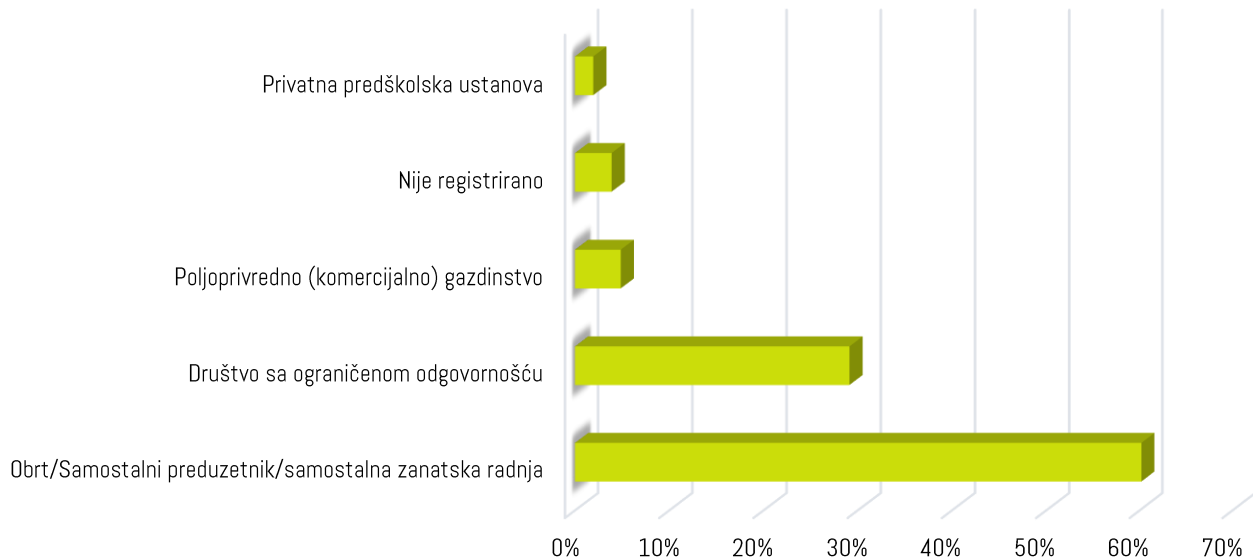
2.2. Opće informacije o biznisima mladih preduzetnika

Biznisi mladih, učesnika ovog ispitivanja, su osnovani uglavnom unutar posljednje četiri godine, odnosno u periodu od 2018. do 2022. godine. U navedenom periodu je osnovano njih nešto više od 80%, što govori o još uvijek neizvjesnoj početnoj fazi rasta nakon faze uvođenja i referentnom uzorku. Prijelaz između navedene dvije faze životnog ciklusa biznisa još uvijek karakterizira visok rizik u pogledu opstanka, odnosno održivosti, što se može i zaključiti na osnovu ostalih datih odgovora od strane ispitanika.

Mladi preduzetnici u svojim odgovorima navode da su u većini slučajeva osnovali samostalno svoje biznise, njih 96,12%, dok je samo manji broj njih naslijedio porodični biznis. **Uzorak porodičnih biznisa čine 4 ispitanika odnosno 3,88%**, što nije dovoljno za preciznije zaključke o stvarnoj količini i učešću takvog poslovnog oblika u ukupnim. Porodični biznis su, prema prikupljenim podacima u ovom istraživanju, mladi preduzetnici preuzeli planiranom sukcesijom, odnosno zamjenom i postepenim uvođenjem od strane člana porodice.

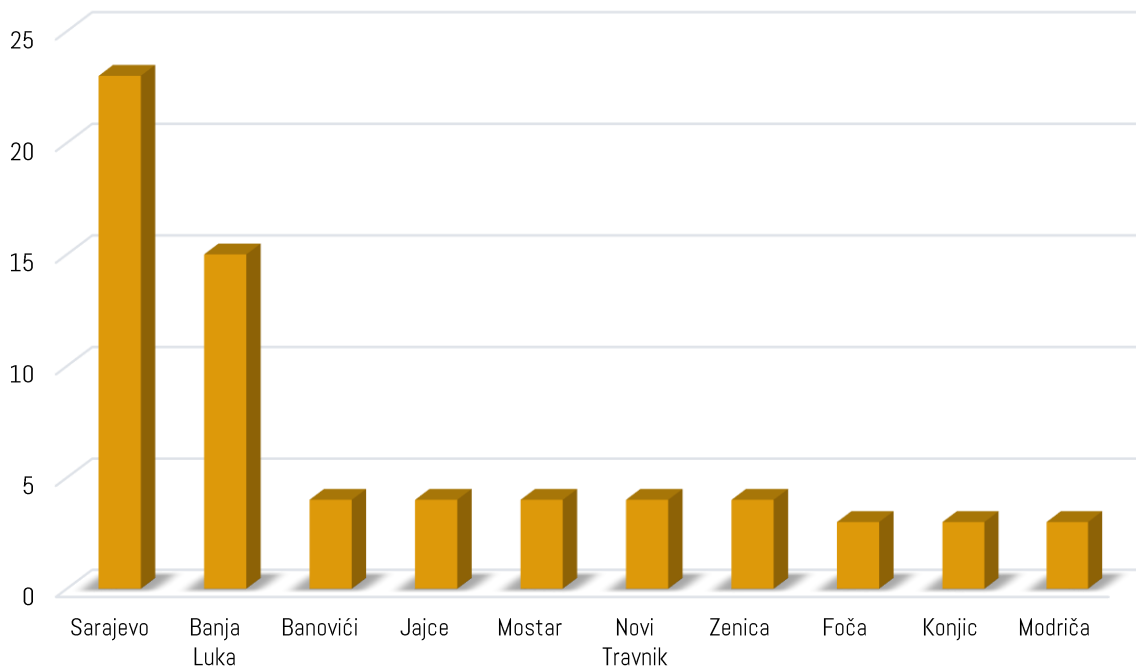
Većina ispitanika, 60,19%, navodi da su osnovali biznis u obliku obrta/samostalni preduzetnik, dok je 29,13% registriralo d.o.o. – društvo sa ograničenom odgovornošću. Oblik poljoprivrednog (komercijalnog) gazdinstva čini 4,85% biznisa, privatna predškolska ustanova 1,94%, dok ostatak navodi da nije formalno registrirao privredni subjekt ili je u procesu gašenja (Grafikon 7).

Grafikon 7. Pravni oblik registracije biznisa ispitanika

Mjesto osnivanja biznisa, prema dospjelim odgovorima ispitanika metodom slučajnog teritorijalnog uzorka, ne podržava općepoznati trend koncentracije preduzetništva samo oko većih gradova određene regije. Najviše osnovanih biznisa mladih je zabilježeno u Sarajevu i Banja Luci, dok su ostali gradovi među top 10 skoro jednako zastupljeni. Ovim istraživanjem je ukupno evidentirano 38 bh. gradova u kojima su osnovani biznisi mladih.

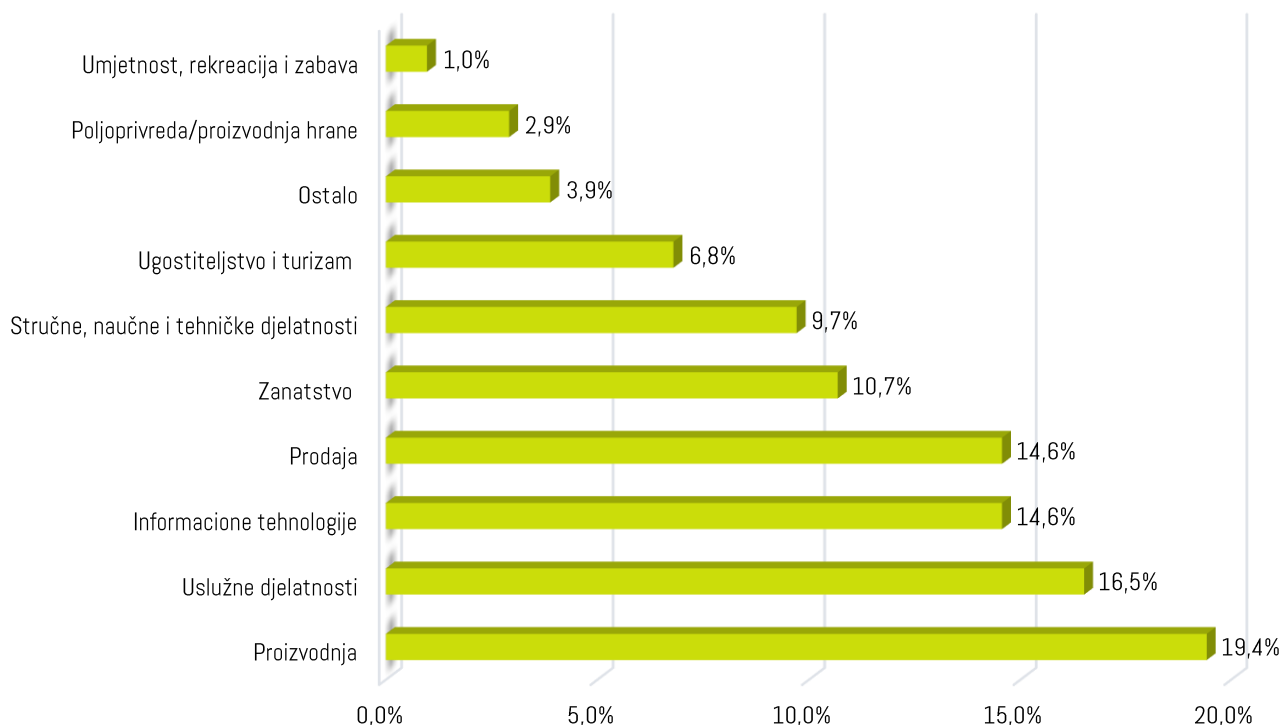
Grafikon 8. Top 10 mjesta u BiH u kojima su osnovani biznisi mladih

Biznisi mladih su najviše fokusirani na proizvodne, uslužne djelatnosti te informacione tehnologije, kao i prodaju općenito (Grafikon 9). Samo ove četiri djelatnosti čine 65% učešća u ukupnim djelatnostima, prema prikupljenim odgovorima.

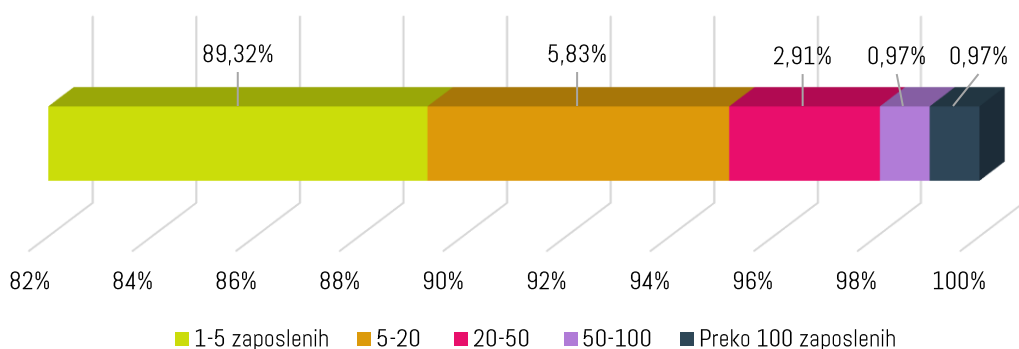
Grafikon 9. Biznisi mladih preduzetnika po djelatnostima

Osnovani pravni subjekti od strane mladih preduzetnika, prema učestalosti odgovora, posluju uglavnom na lokalnom tržištu, njih 56,31%. Na cijelom području Bosne i Hercegovine posluje 33,01%, dok na širem području koje obuhvata samo nekoliko lokalnih zajednica djeluje 25,24%. Na globalnom, međunarodnom tržištu 15,53% biznisa je prijavilo učešće, regionalnom (Srbija, Crna Gora, Kosovo* i Sjeverna Makedonija) njih 7,77%, regionalnom EU tržištu Hrvatske i Slovenije 6,80% te na evropskom tržištu (bez Slovenije i Hrvatske) je odgovoreno da posluje 7,77% biznisa.

Navedene podatke o tržišnoj razućenosti, ali uglavnom lokalizaciji, jednako prate i podaci o veličini biznisa prema broju zaposlenih. Tako je izvješteno da 89,32% biznisa zapošljava samo od 1 do 5 zaposlenih, što je odlika kompanija lokalno orijentiranih. Između 5 i 20 zaposlenih angažirano je kod 5,83% biznisa, dok je 20 do 50 zaposlenih zabilježeno kod njih 2,91%. Samo oko 1% biznisa se nalazi u rangu od 50 do 100 zaposlenih, a također oko 1% čine biznisi preko 100 zaposlenih (Grafikon 10). Može se zaključiti da mikro kompanije čine najveće učešće u biznisima mladih preduzetnika, te da su trenutno uglavnom lokalno orijentirani ili unutar područja i tržišta nekoliko lokalnih zajednica.

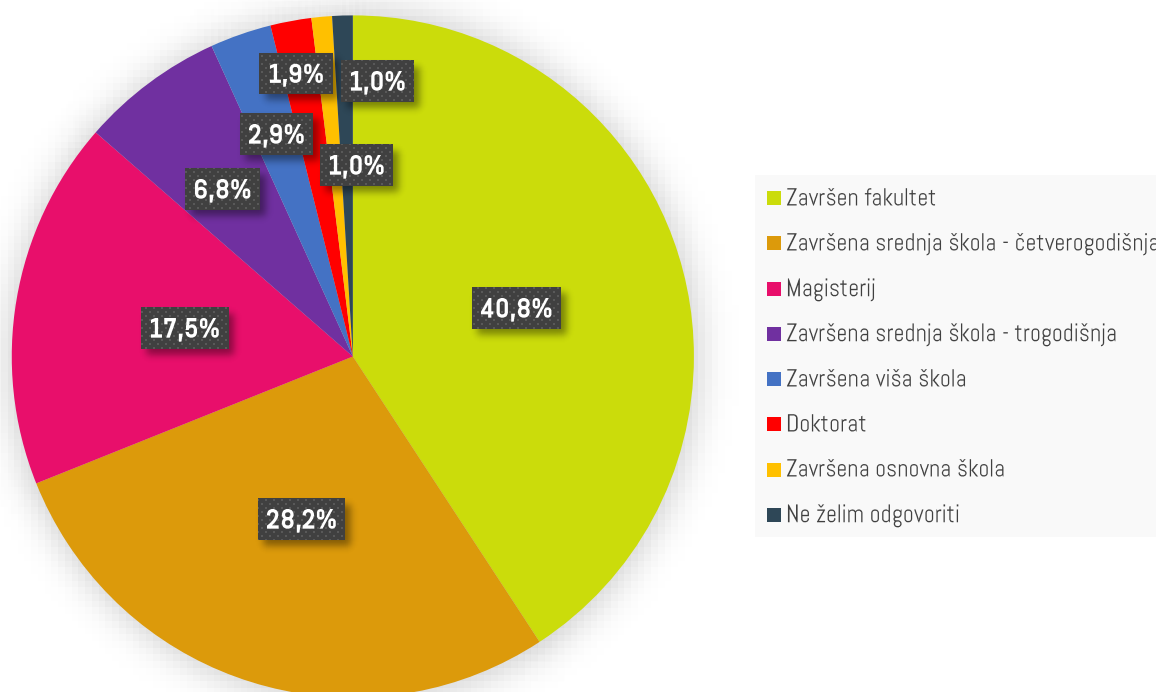
Grafikon 10. Veličina biznisa mladih prema broju trenutno zaposlenih

2.3. Obrazovanje mladih preduzetnika

Ukoliko se posmatra formalno obrazovanje, mladi preduzetnici se nalaze uglavnom u višim obrazovnim nivoima, pa tako oni koji su završili fakultet (2, 3 ili 4 godine), magisterij ili doktorat zajedno čine učešće od 63,1% u ukupnom broju ispitanika. Ukoliko se podaci razlože i gradiraju, 40,8% ispitanika navode da su uspješno završili fakultet, srednjoškolsko četverogodišnje obrazovanje čini učešće od 28,2%, magisterij 17,5% i tako redom (Grafikon 11). Najniži stepeni obrazovanja se nalaze u zanemarivom procentu od 1%.

Grafikon 11. Stepen završenog formalnog obrazovanja mladih preduzetnika

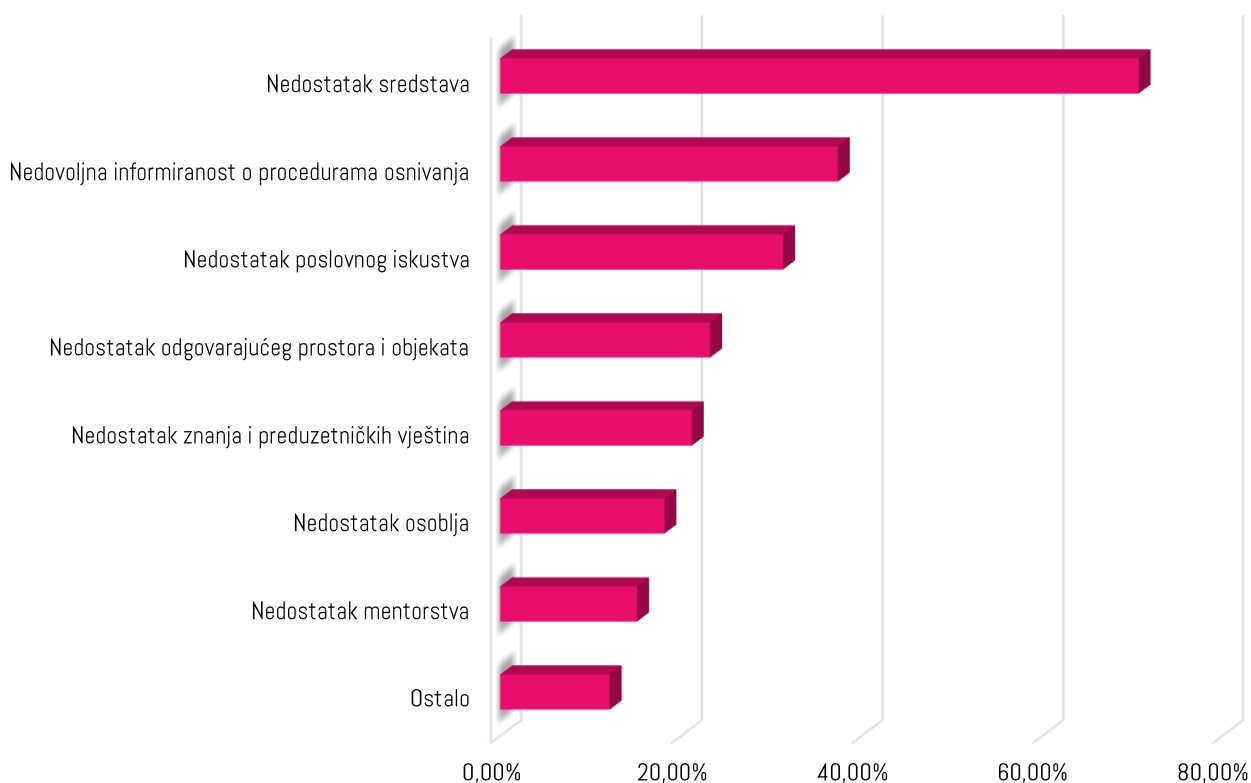
2.4. Prepreke i izazovi prilikom osnivanja biznisa

Rezultati ankete prikazuju da su, u slučaju **preuzimanja porodičnog biznisa**, najčeće prepreke i izazovi za početak rada podjednako predstavljali: nedostatak vlastitih znanja i preduzetničkih vještina, manjak samopouzdanja, neraspoloživost sredstava za nove ideje i nedostatak osoblja. U nešto manjem prioritetu, ali i dalje važnim, mladi preduzetnici nasljeđenih biznisa smatraju i sljedeće prepreke: manjak poslovnog iskustva, nedostatak odgovarajućeg prostora i objekata, neizgrađen vlastiti odnos s partnerima i dobavljačima te složenost procedura lokalnih institucija vlasti. S obzirom da se radi o vrlo malom uzorku, navedene nalaze je potrebno uzeti sa dozom predostrožnosti.

S druge strane, mladi preduzetnici **samostalno osnovanih biznisa** kao najveću prepreku prilikom osnivanja biznisa su naveli nedostatak sredstava u ponuđenim višestrukim odgovorima. Učestalost odgovora je u slučaju nedostatka sredstava bila preko 70%, dok je kod ostalih opcija učestalost na nivou 30% i ispod, pa tako slijedi: nedovoljna informiranost o procedurama osnivanja, nedostatak ranijeg poslovnog iskustva, nedostatak odgovarajućeg prostora i objekata, nedostatak znanja i preduzetničkih vještina, nedostatak osoblja i nedostatak mentorstva (Grafikon 12). U

pojedinačnim odgovorima pod opcijom „ostalo“ navedene su dodatno još komplicirane procedure i administracija prilikom osnivanja i registriranja kompanije, uz duže vrijeme čekanja te nedostatak dovoljnog broja klijenata.

Grafikon 12. Najčešće prepreke i izazovi prilikom osnivanja biznisa mladih

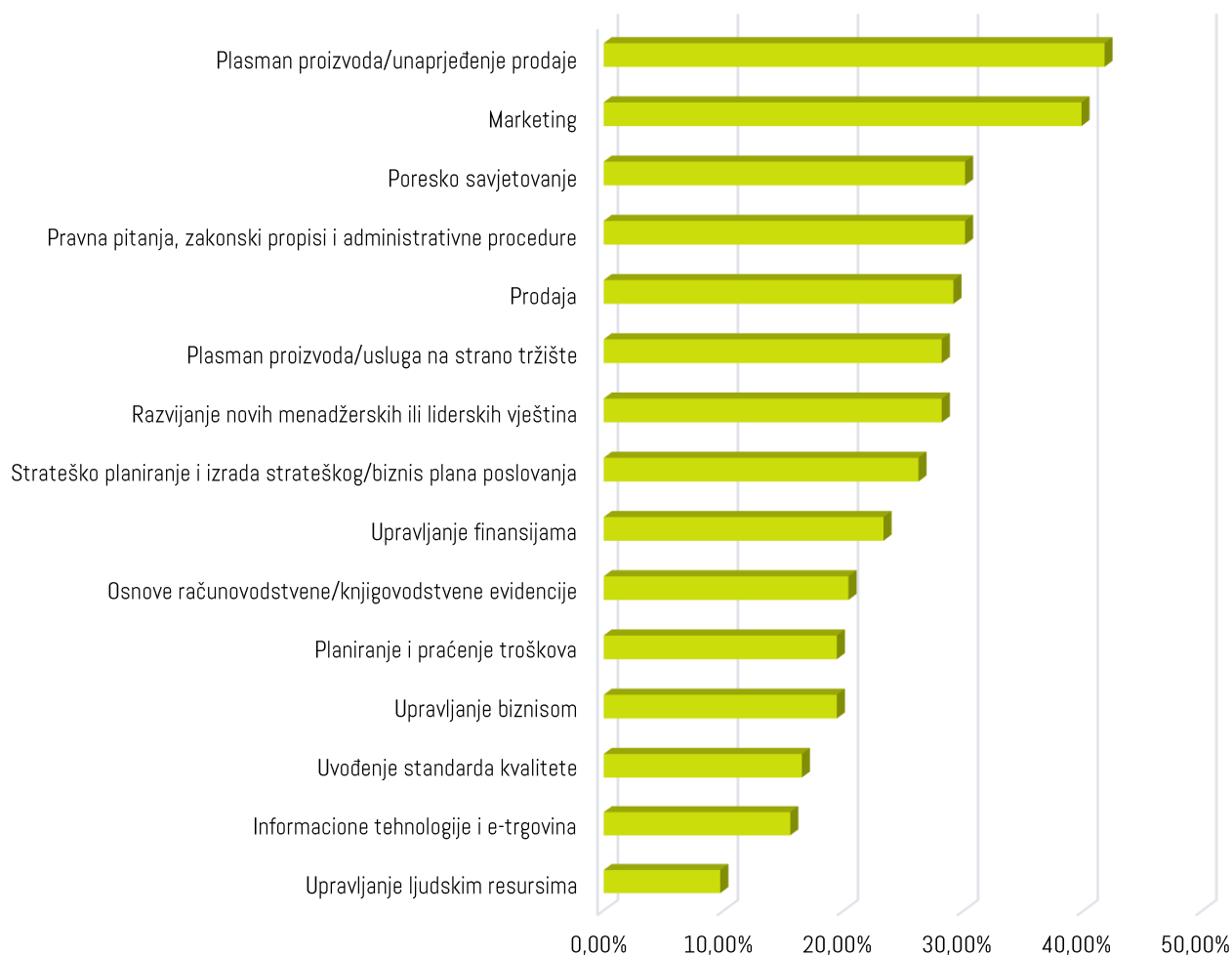

Sredstva za pokretanje biznisa su najčešće bila osigurana iz vlastitih izvora. Učestalost odgovora je 76,84%. Slijede grantovi, a zastupljena su tri oblika: grantovi od strane lokalnih donatorskih organizacija (učestalost 29,47%), grantovi od strane lokalnih institucija vlasti (28,42%) i grantovi od strane međunarodnih organizacija (24,21%). Kreditna zaduženja bilježe učestalost od 14,74%, a pozajmice od prijatelja tek 11,58%. Po opcijom „ostalo“ manji broj ispitanika je spomenuo i nazive određenih organizacija ili programa poput: Omladinska banka, EU4Business, grant od KULT-a, podsticaj s Biroa za zapošljavanje, Mozaik i sl.

2.5. Prepreke i izazovi u vođenju biznisa

Ovim istraživanjem su mladi preduzetnici prilikom vođenja svojih biznisa uočili i iskazali potrebu za podrškom, savjetovanjem i edukacijom u raznim oblastima. Na Grafikonu 13 je prikazana učestalost odgovora za svaku od njih. Plasman proizvoda, odnosno unapređenje prodaje uz Marketing su najučestalije obilježene oblasti (oko 40%) u kojima mladi preduzetnici trebaju edukaciju i podršku. Slijede u nivou oko 30% učestalosti poreske, zakonske i pravne procedure i oblasti, zatim Prodaja, plasman na stranim tržištima, razvoj menadžerskih ili liderskih vještina te strateško i poslovno planiranje. Najmanje iskazana potreba za podrškom (<20%) je zabilježena u oblastima koje se bave pitanjem upravljanja, resursa, opreme za rad i digitalizacije.

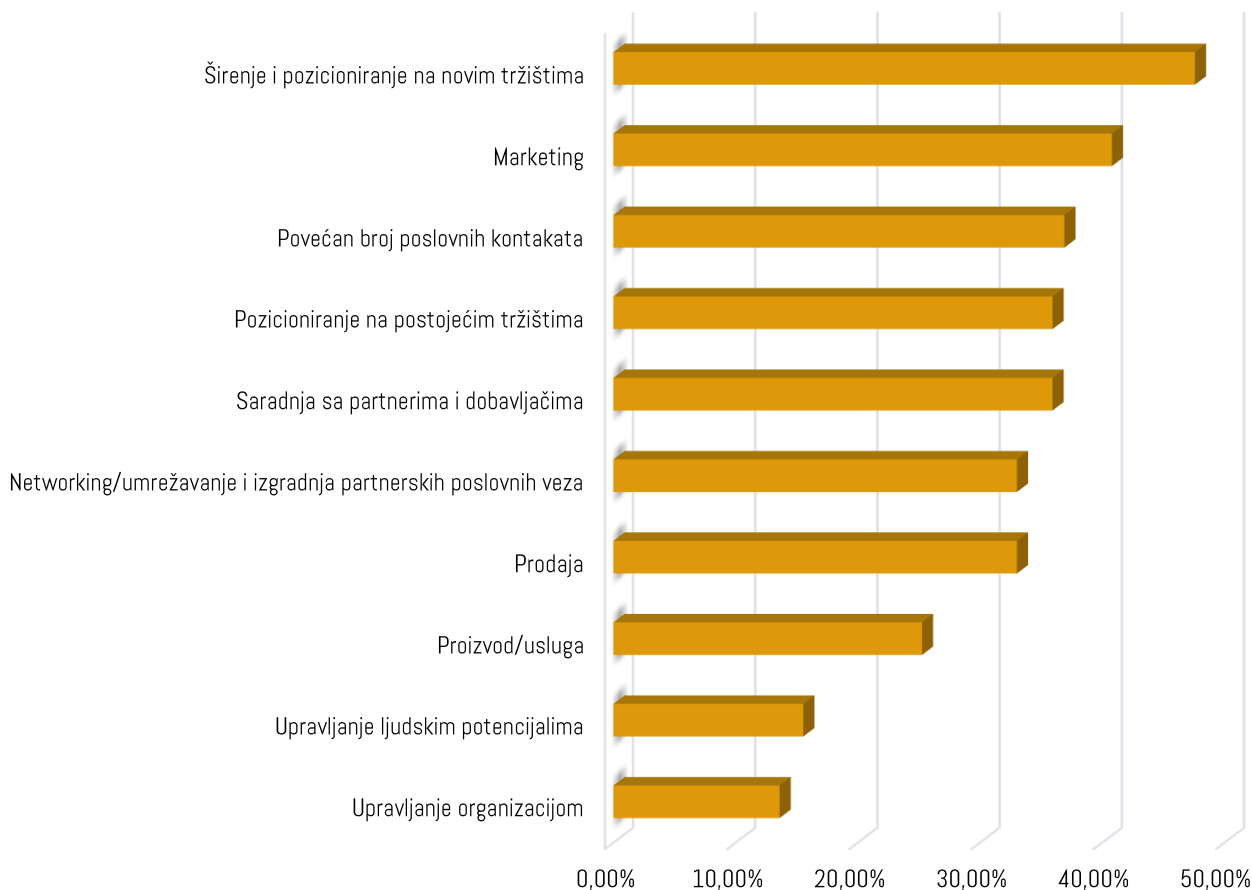
Grafikon 13. Najčešće oblasti u kojima je mladim preduzetnicima potrebna podrška, savjetovanje ili edukacija u vođenju biznisa

Na osnovu predstavljenog može se zaključiti da mladi preduzetnici i dalje trebaju najviše podrške i edukacije u razvoju ključnih menadžerskih kompetencija, unaprjeđenju ključnih poslovnih procesa i svakako, trebaju staviti veći fokus na educiranje iz oblasti prodaje i marketinga. U opciji „ostalo“ mladi su pojedinačno naveli još i to da im je potrebna i finansijska potpora; olakšice kod uplaćivanja doprinosa za uposlenike bez iskustva; mogućnost širenja proizvodnje; digitalni marketing; nabavka i obuka rukovanja opremom; te „time management skills“, odnosno vještine upravljanja vremenom.

Kako bi se dopunilo prethodno pitanje, koje se bavilo više potrebama za educiranjem i savjetovanjem u određenim oblastima, ispitanici su odgovarali i na pitanja šta smatraju da je konkretno potrebno u trenutnom poslovanju unaprijediti kako bi se postigao razvoj i napredak njihovih biznisa. Na listi ponuđenih višestrukih odgovora dominiraju na prvih pet mjesta sljedeći odgovori: širenje i pozicioniranje na novim tržištima sa učestalošću odgovora od 47,57%; zatim oblast Marketinga sa 40,78%; potom povećanje broja ostvarenih poslovnih kontakata sa 36,89%; saradnja sa partnerima i dobavljačima 35,92; kao i pozicioniranje na postojećim tržištima u jednakoj učestalosti (Grafikon 14).

Grafikon 14. Oblasti koje je potrebno unaprijediti za razvoj i napredak budućeg poslovanja

Analizirajući stavove mladih preduzetnika o izazovima i preprekama koje utječu na daljni razvoj i ukupnu održivost biznisa (Grafikon 15) evidentno je da najveći utjecaj u Bosni i Hercegovini imaju: doprinosi za zaposlene i poreska politika; nedostatak veće podrške institucija vlasti, kao i jedinica lokalnih samouprava; pribavljanje finansijskih sredstava; te zapošljavanje odgovarajuće i zadržavanje radne snage. Ispitanici su na skali od 1 do 5 ocijenili pojedinačne stavke, odnosno izazove ili prepreke, gdje je brojem 1 ocijenjen najmanji utjecaj, a brojem 5 najveći utjecaj na razvoj i održivosti biznisa mladih. Nadalje, srednji utjecaj na razvoj i održivost imaju: propisi i zakoni koji reguliraju poslovni sektor; novi kupci; politički ambijent; naplata potraživanja; i mogućnost širenja na nova tržišta. Na kraju, najmanji utjecaj na daljnji razvoj i ukupnu održivost ispitanici ocjenjuju da su to: razmjena informacija i praksi sa sličnim biznisima; upravljanje finansijama (finansijski menadžment), prilagođavanje novim tehnologijama; i pronalaženje odgovarajućeg radnog ili prodajnog prostora. Detalji su prikazani na niže navedenom Grafikonu 15.

Osim prethodno navedenog, ispitanicima je ponuđena mogućnost navođenja i ocjenjivanja izazova ili prepreka koji nisu na listi, pod opcijom „ostalo“. Tako su, kao dodatne izazove ili prepreke koji najviše utječu na razvoj i održivost, pojedini ispitanici naveli i ocijenili još i niže predstavljeno u Tabeli 1.

Grafikon 15. Stavovi mladih preduzetnika o utjecaju pojedinačnih izazova ili prepreka na razvoj i održivost biznisa

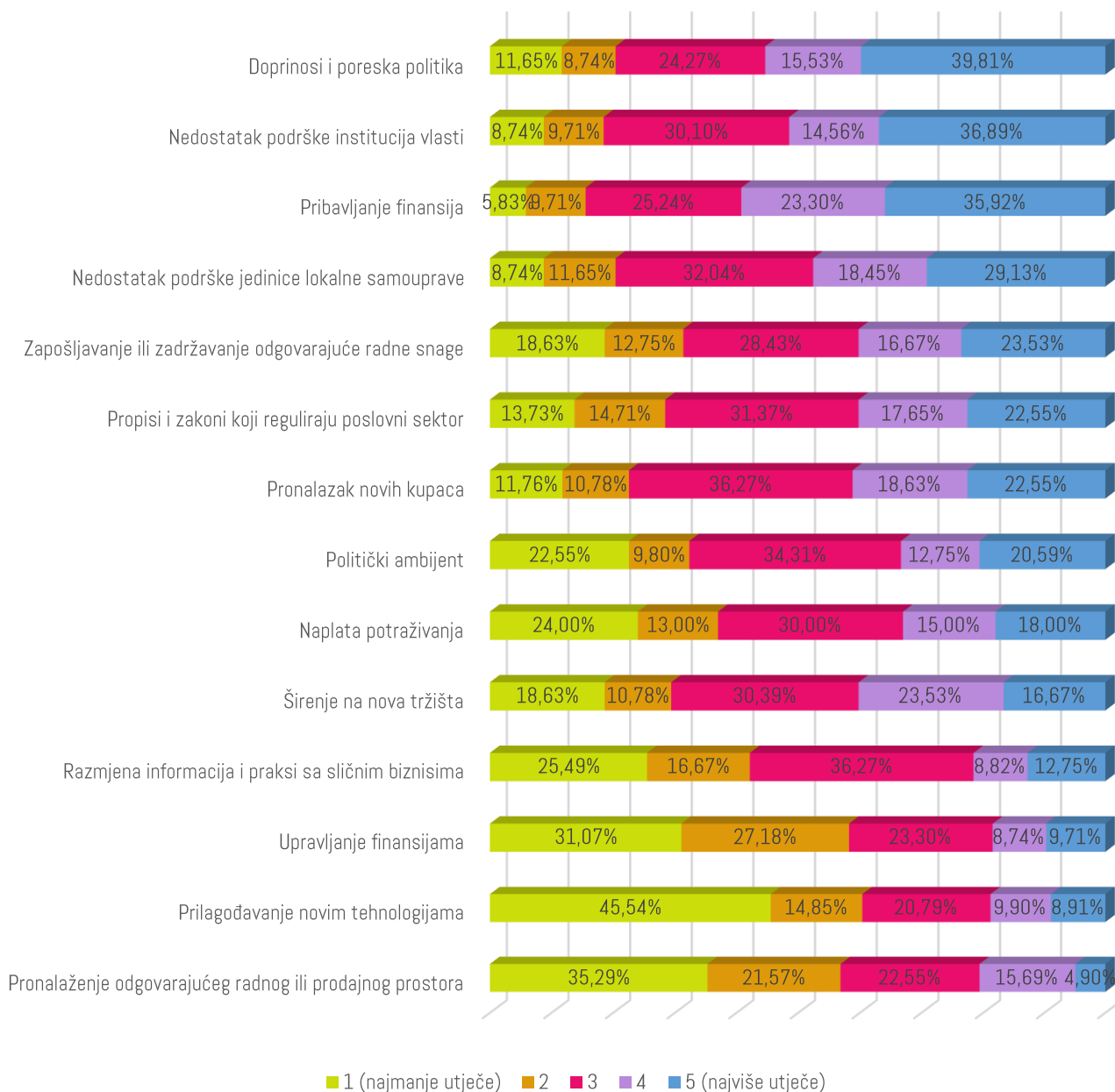

Tabela 1. Dodatni pojedinačni navodi mladih preduzetnika o ostalim izazovima ili preprekama koji utječu na razvoj i održivost biznisa

Rad „na crno“ > damping cijena
Nelojalna konkurencija
Trenutna inflacija
Globalne prijetnje: pandemija, prirodne i vještačke nepogode, ratovi.
Nizak stepen informiranosti i podrške institucija i organizacija za pojedine djelatnosti

Nemogućnost provođenja kontinuirane obuke i unaprjeđenja ljudskih potencijala

Motivacija zaposlenih

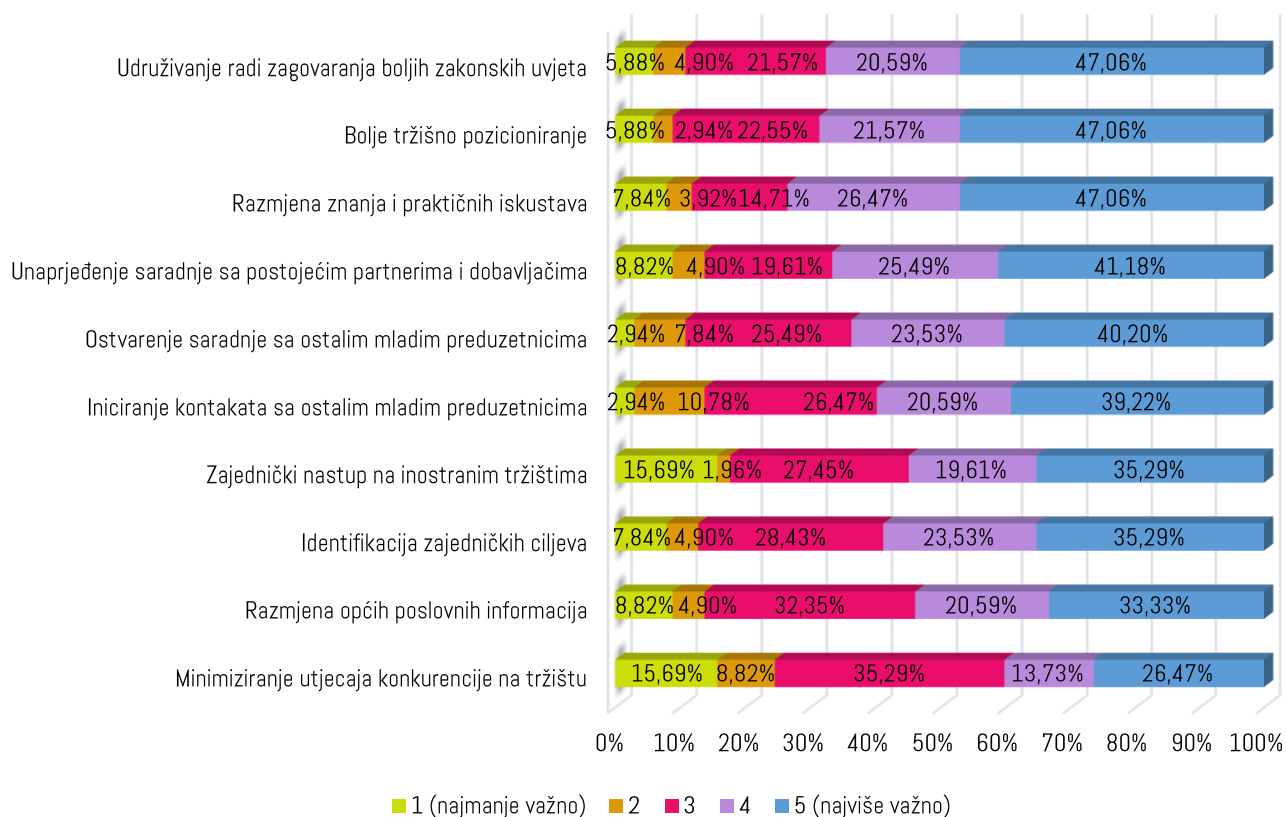
Nepostojanje mreže investitora, *angel* investitora, nedovoljna razvijenost *crowdfundinga* i ostalih oblika investiranja

2.6. Potreba za umrežavanjem mladih preduzetnika

Kroz nekoliko ranije navedenih odgovora spomenuto je umrežavanje i njegov pozitivan utjecaj na širenje poslovanja. U narednim pitanjima, mladi preduzetnici su dubinski razmatrali benefite umrežavanja/*networkinga* i izgradnje partnerskih odnosa sa ostalim mladim preduzetnicima u Bosni i Hercegovini.

Razmatrajući ponuđenu listu potencijalnih koristi umrežavanja/*networkinga*, mladi preduzetnici su na skali od 1 (najmanje važno) do 5 (najviše važno) ocjenjivali najvažnije od njih (Grafikon 16). Tako, ispitanici smatraju da su jednako važni sljedeći benefiti umrežavanja: udruživanje radi zagovaranja boljih zakonskih uvjeta; bolje tržišno pozicioniranje; te razmjena znanja i praktičnih iskustava. Najvažniji benefiti su još i: unaprjeđenje saradnje sa postojećim partnerima i dobavljačima; iniciranje kontakata kao i ostvarenje saradnje sa ostalim mladim preduzetnicima. Srednje važnim ispitanici smatraju zajednički nastup na inostranim tržištima i identifikaciju zajedničkih ciljeva. I na kraju najmanje važnim mladi preduzetnici smatraju benefite razmjena općih poslovnih informacija i minimiziranje utjecaja konkurencije na tržištu. U kategoriji „Ostalo“, mimo ponuđene liste, nisu zabilježeni relevantni pojedinačni navodi za ovu oblast.

Grafikon 16. Stavovi mladih preduzetnika o benefitima umrežavanja i izgradnje odnosa s ostalim mladim preduzetnicima u BiH

Interesantni su odgovori na otvoreno pitanje: *Ukoliko bi umrežavanje rezultiralo osnivanjem neformalne mreže mladih preduzetnika u BiH, kako vidite njen rad i na koje oblasti bi bilo potrebno obratiti posebnu pažnju?* Zabilježen je niz preporuka, potreba i fokusa u radu ovakvog tijela, a najučestalije od njih su predstavljene u Tabeli 2.

Tabela 2. Najučestaliji odgovori i preporuke o zalaganju i oblastima rada neformalne mreže mladih preduzetnika

Utjecati na smanjenje poreskih opterećenja
Zalagati se za smanjenje doprinosa za mlade
Zagovarati bolje poreske i zakonske uvjete za mlade preduzetnike
Pozitivno vršiti utjecaj na institucije vlasti u kreiranju boljeg poslovnog ambijenta
Unutar mreže razmjenjivati sva iskustva i dijeliti saznanja
Organizirati i vršiti razne edukacije iz oblasti: preduzetništva, cjenovne politike, plasmana proizvoda na domaćem i ino tržištu, marketinga i prodaje i sl.

Neke od specifičnih pojedinačnih preporuka i mišljenja su navedene niže u Tabeli 3.

Tabela 3. Izdvojena pojedinačna mišljenja i stavovi ispitanika o ideji i radu mreže mladih preduzetnika

To je odlična ideja. Imali bi mogućnost da se povežemo sa ostalim mladim preduzeticima iz BiH i razmijenimo iskustva. Možda nečije iskustvo posluži kao primjer koji možemo da primijenimo na svoj biznis.
Mislim da bi to bilo od velike koristi za sve preduzetnike jer bi se lakše mogla vršiti razmjena iskustava po svim pitanjima koje muče mlade preduzetnike a koji su važni za njihov razvoj preduzetništva-biznisa. Povezivanjem u mrežu preduzetnika lakše bi se došlo do kvalificirane radne snage a i lakše bi se dolazilo do ciljnog tržišta.
Da u svakom gradu imamo tim mladih poduzetnika koji se povezuje sa drugim timovima iz cijele BiH u razmjeni potrebnih informacija i unaprjeđenje poslovanja. Lakše do certifikacije svojih proizvoda i izlazak na ino tržište.
Obratiti pažnju da se ne radi na dijeljenju informacija od strane osoba koji su preduzetnici/preduzetnice a nemaju dokazano održiv, uspješan ili barem stabilan koncept rada. Dalje, kompletno eliminirati tradicionalne pristupe pisanja biznis plana, edukacije oko nekih relativno marginalnih stvari te se fokusirati na strategiju plasiranja proizvoda/usluge na tržište, adaptacije modela rada, načina naplate i drugih relevantnih strategija.
To je odlična ideja. Mnogo bi značila za preduzetnika u smislu da bude mjesto gdje ljudi razmjenjuju svoja iskustva kroz koja svi prolazimo na samom početku. Od savjetovanja prije osnivanja samog biznisa, do procesa osnivanja i kasnije prilikom razmjene kontakata za potrebe registriranog biznisa (marketing, ambalaže, web dizajn i sl.), jer je skupo vrijeme koje je potrebno izgubiti na istraživanje svih problema koje početak traži, a svako od nas je već prošao kroz slično i može vas odmah uputiti na pravu adresu.

Potrebno je utjecati na političke strukture kako bi se došlo do zdravijih zakonskih okvira u pogledu rada, izvoza, uvoza. Mlada preduzeća bi trebala imati određene subvencije u vidu oslobađanja od poreza i doprinosa u prve dvije godine poslovanja.

Posebnu pažnju bi trebalo obratiti na razvoj biznisa orijentiranih izvozu gdje preduzetnici u BiH ne bi trebali da jedni druge vide kao konkurenciju nego kao podsticaj razvoja strateškog partnerstva sa firmama konkurentnim u branšama kojima se bave.

Budućnost BiH ekonomije vidimo u izvozu proizvoda i usluga van granica BiH, te smatramo da bi umrežavanjem mogli postići bolji plasman, doći do pouzdanih informacija, te mogućnost umrežavanja i dijaspore sa proizvodnim firmama unutar BiH radi poslovne suradnje.

Cijenim da bi bilo posebno obratiti pažnju na: pružanje informacija o dostupnim tržištima unutar zemlje i u inostranstvu, grantovi za otvaranje novih poslovnih subjekata, radionice za privrednike, uvođenje preduzetništva u osnovne škole kao vannastavnih aktivnosti ili kao kurikulume i slično.

2.7. Podrška od strane institucija vlasti

U otvorenom pitanju „Šta je potrebno promijeniti unutar zakonske i poreske regulative kako bi poslovni ambijent za mlade preduzetnike bio podržavajući?“ mladi preduzetnici iskazuju svoje stavove, mišljenja i preporuke najčešće u obliku nedvosmislenih prijedloga ili potreba u svakodnevnom poslovanju, ali i onome što su prošli prilikom osnivanja i u početku rada. Preko 60% pristiglih odgovora sugerira oslobađanje poreza i doprinosa minimalno u prvoj godini rada, nakon osnivanja biznisa, pa sve do 3. godine, kako bi se postigla stabilnost poslovanja. U istoj učestalosti mladi preduzetnici ističu „visoke namete“ prisutne i dalje u radu, koji ih ograničavaju u rastu i razvoju, zapošljavanju novih radnika te postizanja konkurentnosti na tržištu. Tako se sugerira smanjenje poreza i doprinosa, općenito izdvajanja u prvim godinama poslovanja, te imperativ prilagođavanja i posmatranja rezultata poslovanja i veličine biznisa prije samog oporezivanja. Osim često navedene potrebe za poreskim olakšicama i smanjenjem doprinosa, što logično zahtjeva izmjenu zakonske regulative, u odgovorima ispitanika nisu zabilježeni jasni prijedlozi za izmjene ili dopune konkretnih zakona i zakonske regulative koji uređuju, na primjer, oblast poslovanja i preduzetništva. Tabela 4. prikazuje najučestalije odgovore i preporuke na prethodno postavljeno pitanje mladim bh. preduzetnicima.

Tabela 4. Najučestaliji odgovori mladih preduzetnika o potrebnim promjenama unutar zakonske i poreske regulative

Osloboditi poreza i doprinosa biznise mladih na početku rada (min. u prvoj godini, pa do 3 godine)	Ubrzati i pojednostaviti procedure osnivanja i registriranja
Smanjiti poreze i doprinose u svrhu razvoja biznisa i povećanja zapošljavanja novih radnika	Smanjiti troškove registriranja biznisa
Ubrzati procedure prijave poreza i doprinosa (elektronski sistem)	Ubrzati administrativne procedure općenito
Uvesti poreske odgode i olakšice u poslovanju	Pomoć država kod otkupa proizvoda/usluga
Prilagodba poreza prema uspješnosti poslovanja i veličini biznisa	Prilagoditi zakone i omogućiti veće benefite kompanijama sa manje zaposlenih

Prilagoditi zastarjele zakone tržišnim trendovima	Dati mladima prioritet prilikom apliciranja za poslovne prostore
Veći podsticaji za mlade preduzetnike	Omogućiti edukacije i mentorstvo

Kod narednog otvorenog pitanja „Na koji način jedinice lokalnih samouprava i druge institucije vlasti mogu pružiti podršku Vašem biznisu?“ mladi preduzetnici su ponovili neke od ranije datih odgovora (Tabela 5). Najčešće se radi o preporukama ukidanja ili smanjenja poreza i doprinosa.

Tabela 5. Najučestaliji odgovori mladih preduzetnika o potrebnoj podršci od strane JLS u BiH

Dopuna nejasnih i dvosmislenih zakonskih propisa	Manje kamate
Besplatni prostori (i javna infrastruktura) na korištenje	Zajednička promocija biznisa mladih i JLS
Manji iznosi zakupnina	Davanje preporuka drugim biznisima od strane JLS
Subvencija poreza i doprinosa	Ubrzanje javne administracije
Subvencija dijela plata	Elektronska verifikacija i registracija
Ukidanje parafiskalnih nameta	Mentorska i edukacijska podrška
Veći podsticaji i grantovi u osnivanju i daljnjem radu biznisa	Umrežavanje mladih firmi, učešće na sajmovima
Prednosti u javnim projektima i konkursima	

Evidentno je da mladi preduzetnici očekuju od strane institucija vlasti, posebno onih na lokalnom nivou, veće razumijevanje i podršku. Obično se odgovori svode na to da bi JLS trebale na svom lokalnom nivou poznavati biznise mladih, njihove izazove, tržište na kojem posluju i shodno tome reagirati i iskazati odgovarajući vid podrške, jer je njihova održivost svima u cilju.

Općenito, mladi preduzetnici predlažu da ih predstavnici vlasti posjete i razgovaraju sa njima te da im umanje izdvajanja i učine poslovni ambijent podržavajućim, barem u lokalnoj zajednici u kojoj posluju.

3. Istraživanje stavova predstavnika jedinica lokalnih samouprava u Bosni i Hercegovini o izazovima i potrebama mladih preduzetnika

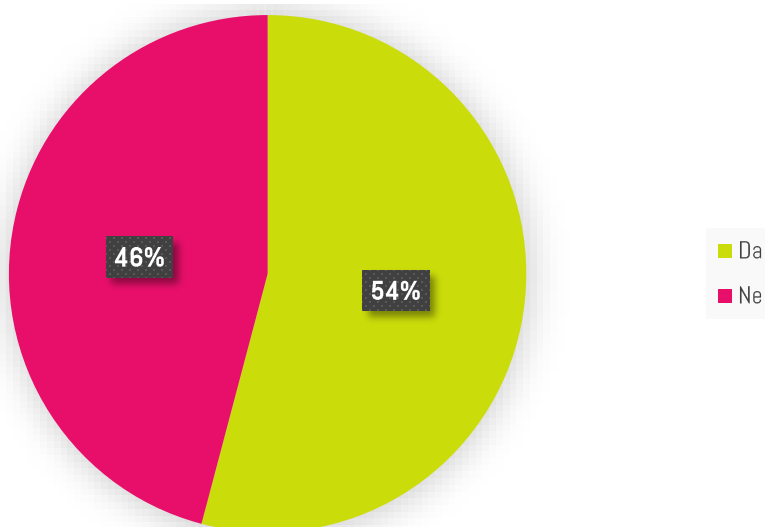
U paralelnom istraživanju Institut za razvoj mladih KULT je proveo i istraživanje stavova predstavnika, odnosno zaposlenika JLS-a unutar službi i odjela za lokalni razvoj, društvene djelatnosti, privredu, finansije i budžet, o problemima i potrebama biznisa vođenih od strane mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini do 35 godina starosti, a sa kojima već imaju prethodnog iskustva u radu. Također, predstavnicima lokalnih samouprava, odnosno ispitanicima je ponuđen set pitanja u online formatu na koja su odgovarali iznoseći mišljenja, ocjene i obrazlažući iznesene stavove u ime odjela i institucija koje predstavljaju. Pitanja su obuhvatila sferu dosadašnje saradnje predstavnika jedinica lokalnih samouprava i nadležnih odjela sa preduzetnicima, a fokusirala su se na procese vođenja već osnovanog biznisa. Cilj je bio identificirati ključne izazove s kojima se mladi preduzetnici samostalno osnovanih ili naslijeđenih biznisa svakodnevno susreću u njihovom vođenju, te uočile ključne potrebe za daljnji napredak i razvoj, kao osnova za unapređenje sistema podrške i kreiranja boljeg poslovnog ambijenta za mlade.

3.1. Karakteristike uzorka predstavnika JLS

U istraživanju je učestvovalo 85 predstavnika iz 70 jedinica lokalnih samouprava u Bosni i Hercegovini od postojećih 143. U Federaciji Bosne i Hercegovine učešće je uzelo 38 JLS, dok 32 čine JLS iz Republike Srpske. Skoro je jednak omjer žena i muškaraca među ispitanicima. Predstavnici JLS dolaze iz odjela koji su vezani za privredne i društvene djelatnosti i ekonomski razvoj, a najčešće se nalaze na pozicijama (viših) stručnih saradnika ili šefova službi/načelnika odjeljenja.

Na pitanje da li su unutar svoje JLS u posljednje dvije godine objavili javni poziv podrške postojećim biznisima mladih do 35 godina starosti, nešto više od polovine predstavnika je odgovorilo potvrdno.

Grafikon 17. Odgovor na pitanje da li je u posljednje dvije godine objavljen javni poziv podrške postojećim i već registriranim biznisima mladih do 35 godina starosti

Ispitanici su mogli komentirati dati odgovor, a najučestaliji odgovori su da su unutar svojih JLS raspisivali javne pozive za nezaposlene osobe kroz programe samozapošljavanja, te da su dodatnu prednost davali mladima do 35 godina starosti za pokretanje vlastitih biznisa. Dio ispitanika je komentirao i spomenuo posebnu podršku nakon osnivanja biznisa

unutar prve godine dana i obično su to pozivi za podršku svim malim biznisima sa područja lokalne zajednice, ali da daju određenu prednost mladim osobama. Predstavnici JLS spominju programe, poslovne inkubatore i organizacije poput Impakta, Fondacije Mozaik i Omladinske banke sa kojima su proveli neke od javnih poziva ili zajedničkih finansiranja.

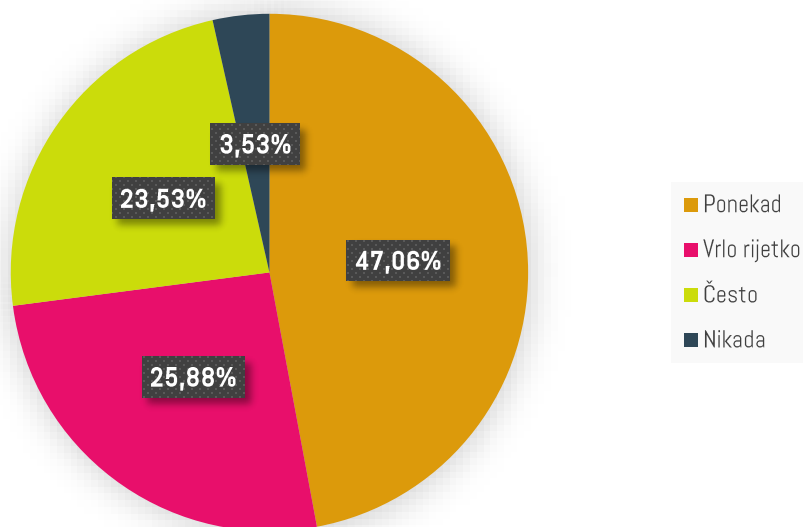
Zasebno je postavljeno gornje pitanje sa fokusom na **podršku mladim preduzetnicima koji su naslijedili porodične biznise**. Međutim, zabilježena su samo tri potvrdna odgovora. Jedino šire obrazloženje potvrdnog odgovora je dato od strane predstavnika jedne od sarajevskih općina koji navodi da putem Javnog poziva za podršku, razvoj i unaprjeđenje poslovanja subjekata male privrede na području svoje općine, finansijski pomažu obrtničku djelatnost i stare tradicionalne zanate. Stoga je zaključeno da u tim kategorijama logično postoje mlade osobe koje su naslijedile porodične biznise. Ostali komentari idu u pravcu toga da nisu posebno izdvajali naslijeđene biznise kao kriterij u pozivima za podršku, ali da su vjerovatno imali takvih učesnika.

Vrlo mali uzorak je, shodno prethodno navedenom ograničenju, zabilježen i u dopunskom pitanju sa višestrukim ponuđenim odgovorima o najvećim preprekama i izazovima s kojima su se u početku susretale mlade osobe prilikom preuzimanja biznisa od člana porodice. Tako, uzimajući s oprezom sljedeće navode, ispitanici tvrde da su podjednako najveće prepreke ili izazovi: nedostatak znanja i preduzetničkih vještina; te nepoznavanje trenutnih procesa i kapaciteta biznisa. Nakon toga su obilježeni manjak poslovnog iskustva i manjak samopouzdanja, kao naredni izazovi ili prepreke, a prema iskustvu ispitanika.

3.2. Oblici dosadašnje podrške mladim preduzetnicima od strane JLS

Mladi preduzetnici se prema anketi upućenoj predstavnicima jedinica lokalnih samouprava *ponekad* obraćaju za neki od vidova podrške (Grafikon 18). Ohrabruje podatak da, bez obzira na učestalost, mladi ipak ostvaruju određenu komunikaciju sa JLS, zahtijevaju i traže neki oblik podrške. Prema odgovorima ispitanika njih manje od 4% se uopće ne obraća.

Grafikon 18. Učestalost zahtjeva mladih preduzetnika za podršku od strane JLS

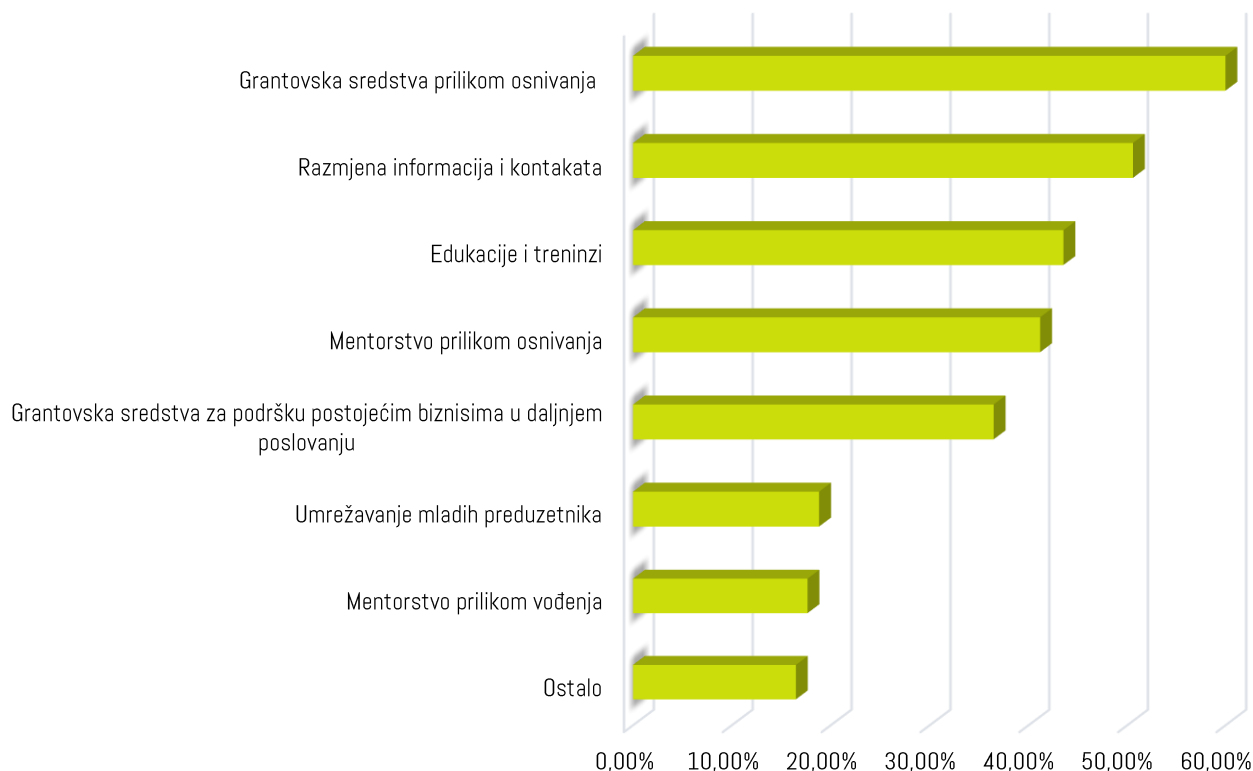

U dopunskim komentarima na prethodno pitanje ispitanici navode da novčana podrška nije uvijek na prvom mjestu. Mladi preduzetnici se često obraćaju i sa upitima u vezi podrške u osnivanju/registraciji biznisa, načina apliciranja na određene projekte i programe, mentorstva, edukacija i treninga i sl.

Na konkretno pitanje o dosadašnjim vidovima podrške, predstavnici JLS su, sa ponuđene liste odgovorili da su to najčešće data grantovska sredstva za pokretanje biznisa (Grafikon 19). Edukacije, treninzi i mentorstvo su visoko rangirani kao vid podrške, dok su sredstva postojećim biznisima potrebna u njihovom daljnjem vođenju i poslovanju na sredini rang liste. Razmjena informacija i kontakata, kao vid *networking* podrške je visoko pozicionirana, što govori u prilog tome da mladi zahtijevaju najčešće informacije, s obzirom da većina njih nije imala dovoljno prethodnog radnog iskustva.

Grafikon 19. Najčešći dosadašnji vidovi podrške JLS mladim preduzetnicima

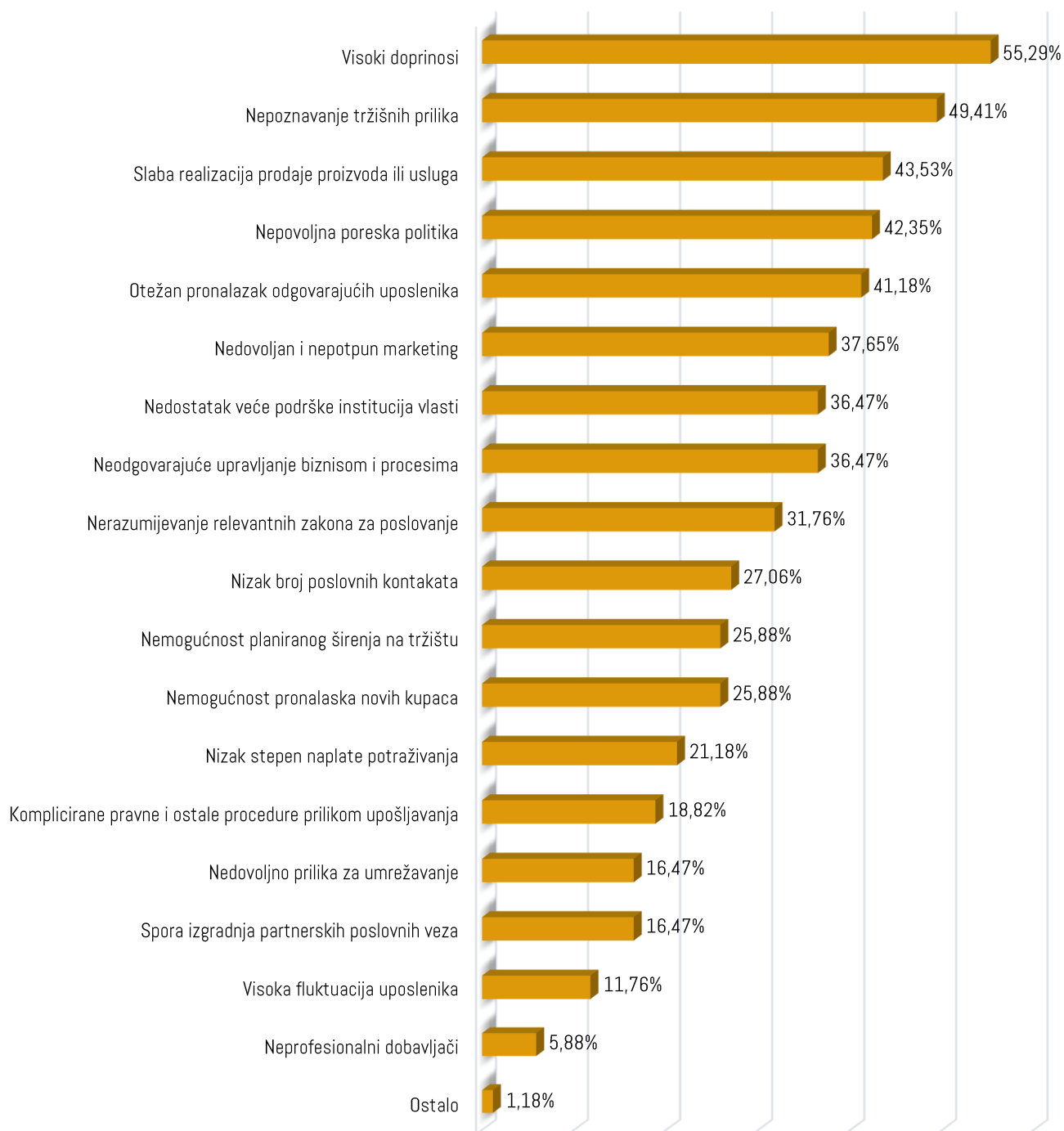
Unutar opcije „Ostalo“ nekoliko JLS je navelo da nisu pružili ništa od navedenih vidova podrške, te da njihova JLS to nije predvidjela ili provela u posljednje vrijeme. Pojedine općine implementiraju sporadične mjere podrške, pa tako navode mjeru novčane podrške 12 mjeseci nakon osnivanja te rijetko i oslobađanja od plaćanja taksu na izdavanje rješenja iz oblasti poljoprivrede. Predstavnik iz jedne od općina navodi da u svrhu kreiranja boljeg ambijenta za mlade djeluje sinergijski kroz projekte, finansirane od EU, pa tako realiziraju i brojne druge aktivnosti podrške razvoju poduzetništva, samozapošljavanja i uspostavljanja boljeg poslovnog ambijenta. Kroz program EU4Business je tako formirano Lokalno partnerstvo za zapošljavanje (LPZ) koje broji preko 50 partnera.

3.3. JLS o problemima mladih preduzetnika u vođenju biznisa

Istraživanje dalje analizira sve prikupljene odgovore na osnovu podataka koji su bili dostupni predstavnicima jedinica lokalnih samouprava tijekom saradnje sa mladim preduzetnicima. Narednim pitanjem je tragano za informacijama koji su to najčešći problemi s kojima se mladi preduzetnici susreću tijekom vođenja biznisa, bez obzira radi li se o samostalno osnovanim ili naslijeđenim biznisima. Najučestaliji odgovori predstavnika JLS su to da mladi smatraju da im probleme predstavljaju visoki doprinosi (učestalost 55,29%) i nepovoljna poreska politika (42,35%), iz domena poslovnog ambijenta (Grafikon 20). Što se tiče samog poslovanja u vrhu su nepoznavanje tržišnih prilika (učestalost 49,41%), slaba

realizacija prodaje proizvoda ili usluga (43,53%), otežan pronalazak odgovarajućih uposlenika (41,18%), te nedovoljan i nepotpun marketing (37,65%). Navedeni procenti prikazuju stepen učestalosti odgovora u pojedinoj oblasti.

Grafikon 20. Stavovi JLS o najčešćim problemima s kojima se mladi preduzetnici susreću tijekom vođenja biznisa

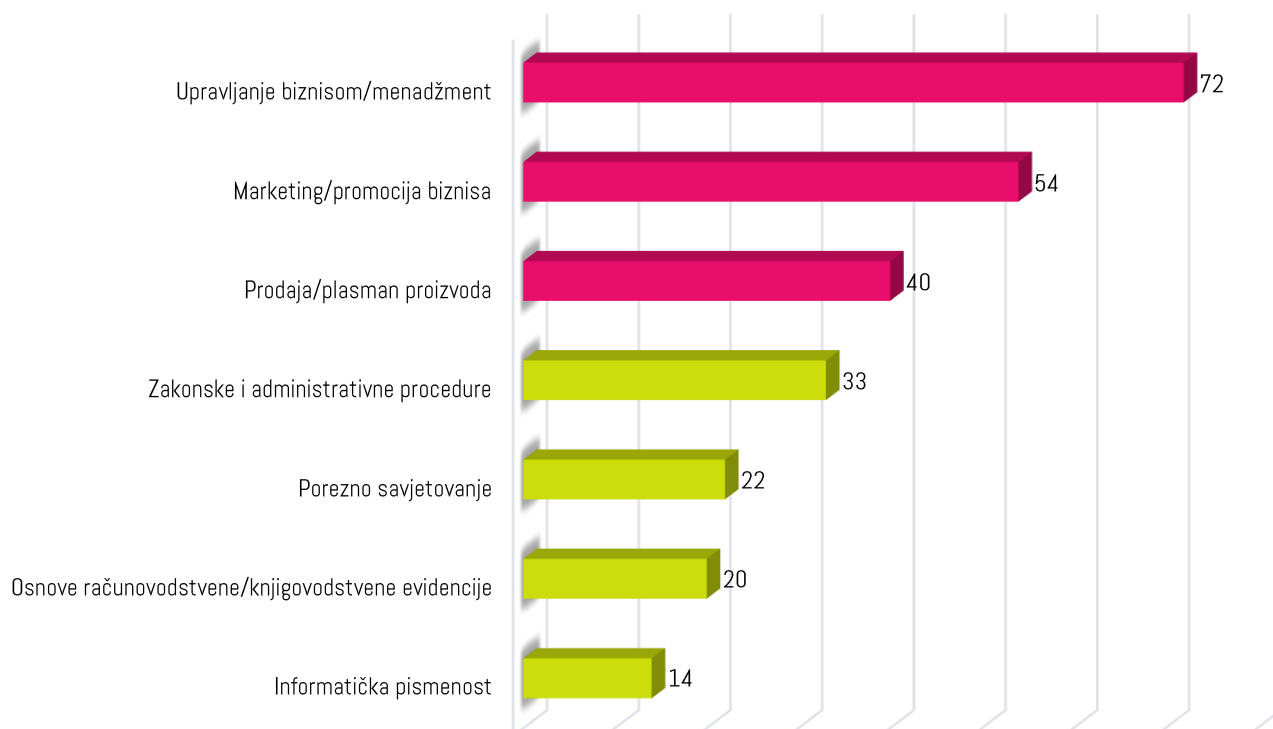

Kao što se može zaključiti iz prethodnog grafičkog prikaza probleme srednjeg intenziteta mladim preduzetnicima, na osnovu podataka koje su JLS prikupile, čine nedostatak veće podrške institucija vlasti (36,47%), neodgovarajuće upravljanje biznisom i procesima (36,47%), nerazumijevanje relevantnih zakona za poslovanje (31,76%) i tako redom.

Na osnovu svega navedenog može se konstatirati da su dvije glavne dimenzije problema mladih preduzetnika trenutni poslovni ambijent u kontekstu poreske politike, odnosno visokih poreza i doprinosa s jedne strane, te neodgovarajuće upravljanje i razumijevanje poslovnih procesa od strane mladih s druge. U oba slučaja mladi preduzetnici očekuju podršku i razumijevanje od strane JLS kako bi prevazišli probleme i održali svoje biznise.

Obrazovanje i poslovne vještine su jedan od ključnih faktora za uspjeh, kako je ranije utvrđeno. Predstavnici JLS su dalje, prema iskustvu i mišljenju, naveli tri ključne vještine i znanja koja je potrebno dodatno razvijati kod mladih preduzetnika, kako bi uspješno vodili svoje biznise (Grafikon 21).

Grafikon 21. Tri ključne vještine i znanja koja je, po mišljenju JLS, neophodno dodatno razvijati kod mladih preduzetnika

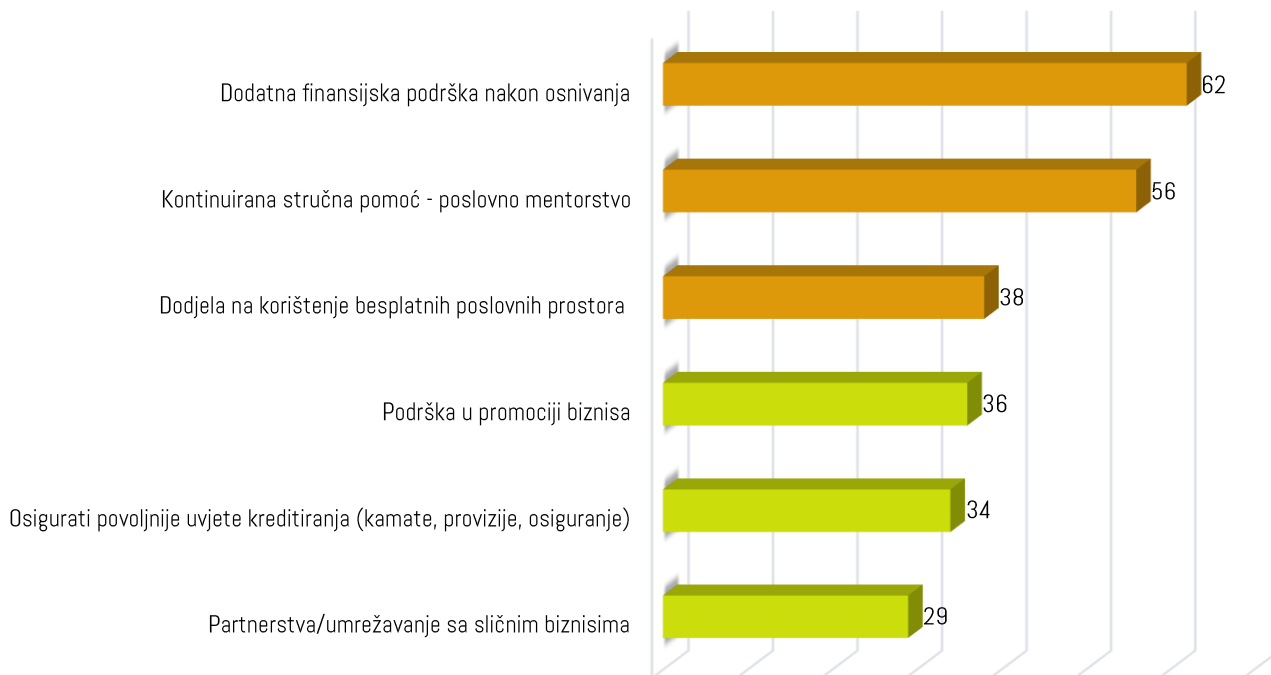

Tri ključne vještine koje je potrebno razvijati kod mladih preduzetnika, a koje su prikupile najviše glasova predstavnika JLS su: upravljanje biznisom, odnosno menadžment, sa 72 glasa; marketing/promocija biznisa sa 54; te prodaja, odnosno plasman proizvoda sa 40 prikupljenih glasova. Iako se ne nalaze među tražene top tri vještine ili znanja, ne treba zanemariti i ostatak liste koji uglavnom ističe neophodnost poznavanja procedura i propisa koji su ključni za poslovne procese poput relevantnih zakona, poreza i računovodstva. Dodatnih odgovora pod kategorijom „Ostalo“ nije bilo.

3.4. Buduće prilike JLS za podršku održivosti biznisa mladih preduzetnika

Predstavnici jedinica lokalnih samouprava su dalje u anketiranju konkretizirali šta smatraju da njihove službe ili lokalne zajednice mogu učiniti za dobrobit biznisa mladih. Ispitanici su glasali za tri mjere za koje smatraju da JLS trebaju preduzeti kako bi iskazale podršku biznisima mladih preduzetnika i time povećali šansu za postizanje njihove održivosti. Najviše odgovora je zabilježeno u mjeri „dodatna finansijska podrška nakon osnivanja“, ukupno 62 glasa. Slijedi „kontinuirana stručna pomoć, odnosno poslovno mentorstvo“ sa 56 glasova i kao treća mjera „dodjela besplatnih poslovnih prostora na korištenje“ sa 38 prikupljenih glasova (Grafikon 22).

Grafikon 22. Tri ključne mjere koje ispitanici smatraju da je potrebno poduzeti od strane JLS za podršku održivosti biznisa mladih

Navedene tri mjere komuniciraju i sa iskazanim potrebama mladih preduzetnika u prošlom poglavlju, a svakako vrijedi napomenuti i preostale sa liste mjera. Podrška u promociji biznisa je također iskazana visoko obilježenom, a osim finansijske podrške, koja se nalazi na prvom mjestu, JLS podršku mogu iskazati kroz utjecaj na uvjete kreditiranja kroz manje kamatne stope i provizije, kao i uvjete osiguranja. Predstavnici JLS smatraju da je, iako na začelju liste, *networking* još jedna od mjera neophodnih za održivost i da njihove službe mogu pružiti i unaprijediti takav vid podrške. Dodatnih odgovora u kategoriji „Ostalo“ nije bilo.

Na otvoreno pitanje šta je potrebno promijeniti unutar zakonske i poreske regulative, kako bi poslovni ambijent za mlade preduzetnike bio podržavajući, predstavnici JLS također dijele ranije prezentirano mišljenje mladih preduzetnika. Dominira stav da je potrebno pojednostaviti i ubrzati procedure osnivanja biznisa, a kod već osnovanih smanjiti poreze i doprinose u prvim godinama poslovanja. U skladu s tim potrebno je dopuniti ili promijeniti zakone koji uređuju ovu oblast. Također, JLS u biznisima mladih preduzetnika vide priliku za razvoj privrede i zadržavanje mladih u zemlji. U narednoj Tabeli 6. su navedene neke od specifičnih pojedinačnih preporuka i mišljenja.

Tabela 6. Specifična pojedinačna mišljenja predstavnika JLS o tome šta je potrebno promijeniti unutar zakonske i poreske regulative kako bi poslovni ambijent za mlade preduzetnike bio podržavajući

Kako bi se stvorili temelji za osnivanje i poslovanje poduzeća, potrebno je osigurati više poreznih i ostalih olakšica za mlade i nove poduzetnike, kao i lakši pristup izvorima financiranja. Veliki broj novih poduzeća propao je zbog izuzetno visokog poreznog opterećenja. Kada bi se ulazak u poduzetništvo olakšao te kada bi postojala lako dostupna poduzetnička infrastruktura za mlade poduzetnike, postojao bi i veći interes za provođenje svojih ideja u djelo što bi osiguralo i otvaranje novih radnih mjesta i smanjivanje nezaposlenosti u cijelosti.

Potrebno je značajno umanjiti ili potpuno eliminisati poreze u prve tri godine.

Olakšati registraciju biznisa i smanjiti barijere za osnivanje, omogućiti digitalne usluge registraciji biznisa i eliminisanje nepotrebnih birokratskih i administrativnih zahtjeva, uz mogućnost osnivanja biznisa na jednom mjestu u što je moguće kraćem roku (idealno jedan dan)

Nulta poreska stopa za novoosnovane subjekte u prvim godinama poslovanja; Sistem poreske sigurnosti u naplati potraživanja u skladu sa predviđenim rokom (za mlade i ostale preduzetnike); Ukidanje parafiskalnih nameta u prvim godinama poslovanja; Otvaranje poslovnih inkubatora i start-up akceleratora po gradovima i drugo.

Kada je u pitanju poreska regulativa, u kontekstu boljeg poslovanja i razvoja poduzetničkog duha i ambicije, neophodno je uvesti poreske olakšice za novoosnovane firme za prvu godinu poslovanja. Kada je u pitanju zakonska regulativa u kontekstu registracije novoosnovanih biznisa, procedure bi trebale biti brže i efikasnije

Omogućiti dodatne izvore finansiranja za inovativne ideje (fondovi, poslovni anđeli i sl)

Olakšati zatvaranje poduzeća ukoliko pokrenuti biznis ne uspije, kako bi se omogućio pokušaj novog biznisa.

Treba ih maksimalno osloboditi svih nameta jedan određeni period, dok svoj biznis ne razviju u potpunosti i onda ih postepeno uvoditi u poreske obveze. Olakšati im gdje god je to moguće, promovisati pozitivne primjere, svi nivoi vlasti biti uz njih kakao lokalna zajednica tako i federalni odnosno državni nivo tamo gdje je moguće.

Osigurati olakšice mladim poduzetnicima u smislu smanjenja stope uplate doprinosa, te pojednostaviti proceduru registracije određenih djelatnosti.

Kod poreske regulative, trebalo bi smanjiti poreze, bar za mlade početnike koji žele da osnuju svoj privatni biznis, ali ne mogu, jer stopa poreza je visoka i samim tim i porez je visok za sve one mlade koji se odluče da započnu svoj biznis. Tako da većinu mladih odbije sama pomisao na to koliko mjesečno moraju izdvojiti za plaćanje poreza, za plaćanje knjigovođa za vođenje knjiga...

Zakonska regulativa kao i poreska je opterećujuća za sve privrednike, ali svaka država je mora imati. Dobar poslovni ambijent zavisi mnogo više od drugih faktora, prvenstveno političkih prilika u zemlji, a one su dugi niz godina takve da samo ubrzavaju odlazak mladih.

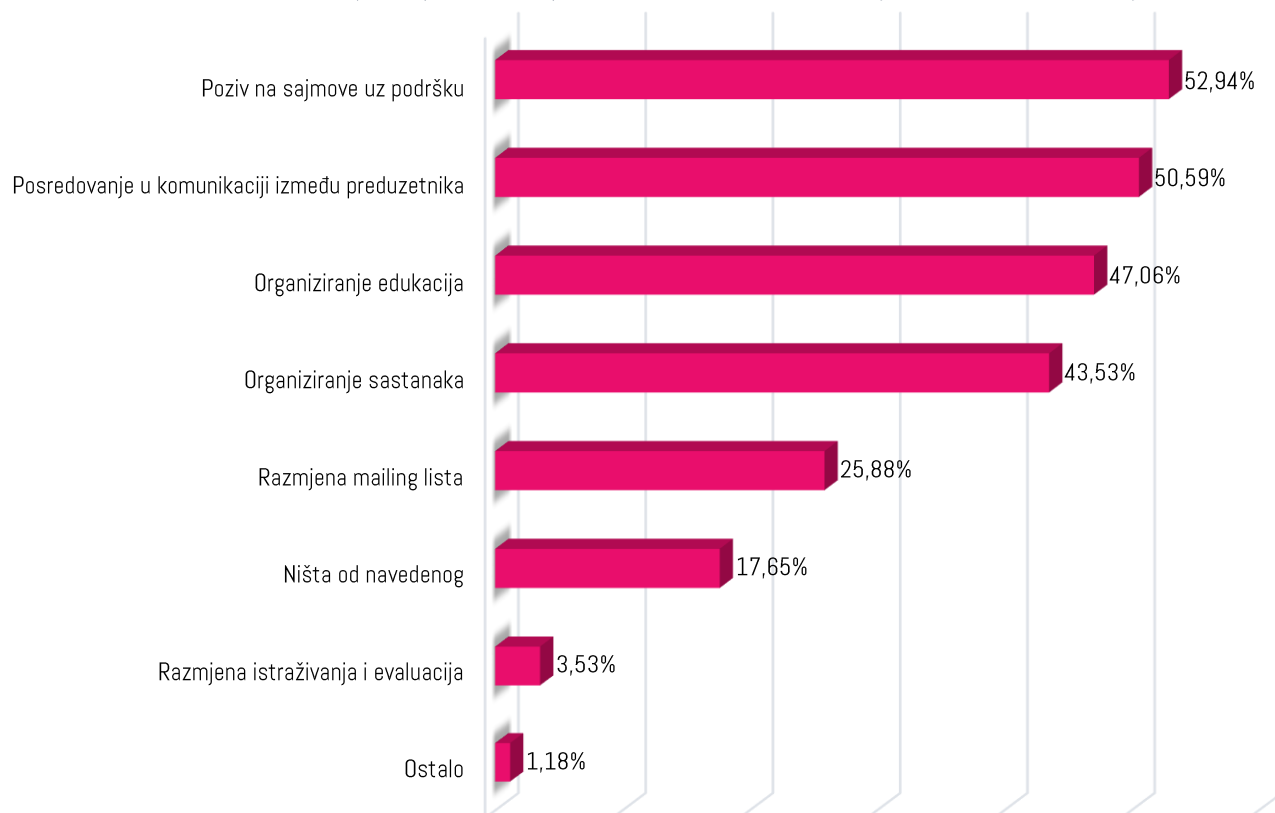
Omogućiti besplatnu registraciju preduzetnika, smanjiti poreze u prve dvije godine.

3.5. Podrška JLS umrežavanju mladih preduzetnika

Na pitanje koje sve to prilike JLS, iz koje predstavnici dolaze, pruža mladim preduzetnicima za međusobnu razmjenu kontakata i umrežavanje, najučestaliji odgovor je da su to poziv na sajmove uz podršku, sa učestalošću odgovora od 52,94% (Grafikon 23). Slijedi posredovanje u komunikaciji između preduzetnika (učestalost 50,59%), a potom organizacija edukacija (47,06%), te organizacija sastanaka (43,53%). Podatak u kojem predstavnici JLS navode da ništa od navedenog ne pružaju unutar svojih odjela, sa 17,65% učestalosti odgovora, komunicira da je iz oblasti umrežavanja evidentan prostor za napredak. Zabilježen je i nešto manji broj dodatnih komentara u kojima pojedine općine spominju da

pružaju ovakav vid podrške u saradnji sa partnerskim organizacijama i do dvije godine, te da rade na povezivanju mladih i sa preduzetnicima iz drugih općina.

Grafikon 23. Prilike koje JLS pruža mladim preduzetnicima za međusobnu razmjenu kontakata i umrežavanje

S ciljem prikupljanja dodatnih informacija i prijedloga o umrežavanju, ispitanici su dalje u otvorenom pitanju iznosili svoje pojedinačne stavove i mišljenja u slučaju uspostavljenja neformalne mreže mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini, kao što su to činili mladi preduzetnici, što je predstavljeno u prošlom poglavlju. Prikupljeni su odgovori na pitanje kako predstavnici JLS vide rad potencijalne neformalne mreže mladih preduzetnika i na koje oblasti bi bilo potrebno obratiti posebnu pažnju. Dominantno mišljenje jeste da je takva mreža zaista potrebna, a kao razlozi se navode razumijevanje poslovnih procesa, razmjena iskustava, međusobna povezivanja, udruživanja u zajedničkom nastupu, zagovaranje za bolje uvjete, educiranje, unaprjeđenje prodaje i marketinga i drugo. Neke od specifičnih pojedinačnih preporuka i mišljenja su navedene niže u Tabeli 7.

Tabela 7. Izdvojena pojedinačna mišljenja i stavovi predstavnika JLS o ideji i radu mreže mladih preduzetnika

Mreža mladih preduzetnika treba predstavljati mjesto okupljanja, informisanja, razmjene znanja i dobrih praksi, te proaktivnog učešća u razvojnim inicijativama vezanim za preduzetništvo mladih u lokalnoj zajednici.

Mreža mladih poduzetnika u BiH treba da se fokusira na interaktivnu komunikaciju, razmjenu iskustava, promociju primjera dobre prakse i druge stvari koje će u svakom smislu doprinijeti boljem razumijevanju funkcioniranja poslovnog svijeta, kao i faktora uspjeha i rizika na tržištu. Taj segment bi bio od velike koristi za osobe koji tek ulaze u svijet biznisa.

Mislim da je to odlična ideja gdje bi se mladi preduzetnici uvezali i udružili. Smatram da bi se trebalo fokusirati da mladi privrednici u određenoj oblasti pokušaju da zajedno djeluju kako bi se lakše izborili sa konkurencijom i kako bi opstali na tržištu.

Neformalna mreža mladih preduzetnika bi bila odlična podrška i podsticaj mladim preduzetnicima, jer bi na taj način imali mogućnost da međusobno komuniciraju i razmjene sve potrebne informacije kako bi pronašli način kako da riješe sve svoje probleme sa kojima se suočavaju u svim oblastima.

Fokus neformalne mreže bi trebao da bude uspostavljanje komunikacije sa donosiocima odluka na svim nivoima vlasti, posebno pri izradi programa podrške za mlade preduzetnike. Osim toga, mreža bi trebala pružati podršku u vidu edukacija i omogućavanju razmjene iskustava između mladih preduzetnika.

Poduzetnici i investitori su izgubili povjerenje u rad s domaćim poduzećima i organizacijama te smatram kako je potrebno izgraditi održivu zajednicu mladih koja će pomoći u perspektivnom razvoju i samoodrživosti različitih segmenata industrije i tržišta. Potrebno je izgraditi zdravu konkurenciju s kojom bi se moglo unaprijediti poslovanje, ali i sama životna sredina u kojoj živimo.

Kontinuiran rad uz dovoljan broj edukacija. Posebno obratiti pažnju na ohrabivanje mladih ljudi da započnu određeni biznis.

Prije svega zajednički nastup na globalnom tržištu uz mentorstvo Države u specifičnim branšama.

Uspostavljanje jedinstvenog *made in BiH* branda, saradnja u povećanju izvoznih prilika i saradnje sa renomiranim inostranim kompanijama.

Razmjena iskustava i zajednički nastupi prema potencijalnim poslovnim partnerima kako unutar države tako i prema ino partnerima. Edukacije iz oblasti porezne politike i osnova menadžmenta u funkciji razvoja biznisa. Prezentacija različitih mogućnosti koje zakonodavstvo unutar države pruža biznisima, a kojih poduzetnici obično nisu ni svjesni, zbog nedostatka kvalitetnih informacija.

Neformalna mreža mora biti minimalno godinu dana finansirana od strane nekog projekta ili ministarstva poduzetništva, uz mentorsku podršku konsultanata iz različitih oblasti poslovanja. Nakon tog perioda će se moći analizirati učinkovitost mreže i zainteresiranost za nastavak rada kada se može djelimično formalizirati u udruženje mladih poduzetnika koje će se kroz članarinu finansirati.

Ukoliko uporedimo iskazane stavove predstavnika JLS sa prethodno iskazanim stavovima mladih u kontekstu izgradnje mreže preduzetnika može se uočiti poveznica u dijelu potrebne edukacije iz preduzetništva, menadžmenta, prodaje i marketinga; povezivanja radi postizanja poslovnih ciljeva; zagovaranju boljeg poslovnog ambijenta; kao i udruživanju u nastupima na inostranom tržištu.

4. Istraživanje: Umrežavanjem do održivost biznisa mladih preduzetnika

Paralelno kvantitativnom istraživanju prethodno navedenih mišljenja i stavova mladih i JLS organizirana su i 4 javna okrugla stola sa panel diskusijom u Bosni i Hercegovini, koja su u sebi sadržavala obrise kontekstualne metode ispitivanja. Kako bi se razmotrila drugačija mišljenja, približili stavovi, otkrili načini i pravci unaprjeđenja, poboljšala komunikacija, skrenula pažnja medija i javnosti, te na kraju izveli neki zajednički zaključci, okupljena je šira struktura učesnika na jednom mjestu koja odgovara oblasti istraživanja. Tako su osim mladih preduzetnika na okruglim stolovima učestvovali još i preduzetnici sa bogatim iskustvom, predstavnici jedinica lokalnih samouprava (nadležnih službi), predstavnici poslovnih inkubatora / akceleratora i poslovnih mreža, konsultanti, predstavnici međunarodnih, razvojnih ili donatorskih organizacija, predstavnici akademske zajednice i ekonomski stručnjaci. Vođeni moderatorom, ali i slobodno diskutirajući jedni s drugima, učesnici su razmotrili izazove i potrebe mladih u vođenju biznisa, mogućnost i opcije podrške JLS, zatim su razgovarali o tome šta je moguće postići umrežavanjem, te su otvorili i ostale teme koje su i bile u fokusu u ovom cjelokupnom istraživanju. Ovaj posljednji nivo i metod istraživanja je rađen i s ciljem multidisciplinarnog pristupa temama i oblikovanja ukupnih rezultata i nalaza, kao i nadopuna eventualno neizrečenog u prethodnim nivoima i metodama.

Prva sesija je obradila je temu odgovarajući na pitanje: „Koji su najveći izazovi mladih preduzetnika u vođenju biznisa i kako ih prevazići?“. Učesnici u drugoj sesiji su iznijeli svoje stavove odgovarajući na pitanje, po kojem je također i ova sesija dobila ime, a ono glasi: „Kako umrežavanje mladih preduzetnika može doprinijeti održivosti njihovih biznisa?“.

Učesnici okruglih stolova su se obično u uvodnom obraćanju ukratko osvrnuli na već poznate teme nezavidnog poslovnog ambijenta u Bosni i Hercegovini, ograničavajuće zakonske regulative i visoka poreska opterećenja koja ne idu u korist mladim preduzetnicima. Pitanje odlaska mladih iz Bosne i Hercegovine je također tematizirano, a upravo u preduzetništvu mladih učesnici vide šansu za ublažavanje tog negativnog trenda.

4.1. Mladi preduzetnici: Jednostavne procedure i podržavajući poslovni ambijent!

Mladi preduzetnici su iskazali svoja mišljenja i iskustva prilikom registracije biznisa i tu je spomenuta već poznata komplicirana i duga procedura registracije biznisa. Dešava se i to da se grantovska sredstva jednostavno potroše u procesu registracije i osnovnih potreba prilikom pokretanja, te da biznis dođe u krizu finansiranja i prije npr. proizvodne faze prvog proizvoda. Stoga je jedan od glavnih izazova upravo pristup finansijskim sredstvima za pokretanje i razvoj biznisa. Biznisi koji se tek pokrenu imaju jednake poreske obaveze i druge vrste obaveznih naknada prema institucijama vlasti kao i oni koji posluju dvadeset godina. Neki od prijedloga jesu da se mladim preduzetnicima omogući olakšica u plaćanju naknada i poreza u prve tri godine poslovanja. Finansijska sredstva koja im ostanu na raspolaganju, prema tome, mladi preduzetnici mogu relocirati na kupovinu opreme i dalji razvoj poslovanja. U početnoj fazi poslovanja dosta je nepoznanica, jer su osnivači fokusirani na ono što znaju raditi, što je obično proizvod ili usluga, dok se sa zakonskim propisima, administrativnim i finansijskim procedurama, upravljanjem ljudskim potencijalima i menadžmentom obično po prvi put susreću. Prisutan je i opravdani strah od neuspjeha i nedostatak samopouzdanja, jer pokretanje biznisa za mlade predstavlja korak u nepoznato.

U početku, najveći izazov jeste upoznati tržište sa proizvodom ili uslugom. Pronalazak klijenata i stvaranje njihove baze je jednako izazovno. Tržište diktira potrebni kapacitet kompanije, pa samim tim i potencijal njenog širenja. Širenje izvan granica BiH je bilo ranije otežano, ukoliko je biznis registriran u obliku obrta u FBiH. Usvojeni Zakon o obrtima i srodnoj djelatnosti u FBiH (usvojen 22. 9. 2021.g., op.a.) će prevazići ovu prepreku u budućnosti. Mladi preduzetnici posebno

ističu ljudske resurse te da uporno tragaju za onim koji će ispuniti njihova očekivanja, kvalificiranim, onim koji jednostavno žele da rade, aludirajući na veliku većinu onih koji izbjegavaju poslovne obaveze. Osim ljudskih potencijala, za rast i razvoj je važno širenje na druga tržišta, kako je istaknuto tijekom panela, a za takav iskorak je potrebno ojačati kako prostorne, tako i proizvodne kapacitete. Podrška vlasti kroz unaprjeđenje poslovnog okruženja i uvjeta je također neminovna, a udruživanje preduzetnika i zajednički nastup jedna od opcija podjele rizika.

Umrežavanje je svakako ocijenjeno korisnim i savjet mladih za one koji misle suprotno jeste da „umrežavanje nije štela!“ i da s njim mogu vrlo brzo testirati neke od svojih poslovnih ideja kroz razmjenu mišljenja. Mladi preduzetnici nisu nekada svjesni svih potencijala umrežavanja, jedan je od zaključaka. *Networking* je prilika za ostvarivanje poslovni kontakata te pronalazak partnera i saradnika, a tijekom okruglih stolova su upravo i prezentirani neki od pozitivnih primjera, od strane učesnika. Postoje događaji na kojima se pojavljuju isti učesnici, ali nije to ipak zatvoren krug ljudi. Mladi ljudi nekada smatraju da im nije na određenom događaju mjesto, što je pogrešno. U tom slučaju pored se i mjere prema veličini drugih, što ne treba ni u kojem slučaju raditi. Sve zavisi od pojedinca, njegovog zalaganja i načina predstavljanja. Mladi preduzetnik je menadžer, a oni upravo trebaju biti prodorni, jer „samo oni znaju šta im je zapravo potrebno i šta je to najbolje za njihov biznis“, riječi su jednog od učesnika. Mladi preduzetnici savjetuju učenje, neformalne edukacije i prikupljanje informacija u svakoj prilici te da su danas dostupni i različiti besplatni webinar i gdje je moguće jačati neke od „mekih vještina“ neophodnih za dobar *networking*.

Spomenuto je da nije razvijena neka integralna platforma ili inicijativa za umrežavanje koja bi bila funkcionalna, te da je bilo ranijih bezuspješnih sporadičnih pokušaja. Upravo je na ovim okruglim stolovima postignuto umrežavanje i upoznavanje, a mogli su se čuti i savjeti i preporuke koje mogu dovesti do izgradnje partnerskih odnosa među nekim od učesnika. Više optimizma je potrebno na svim stranama, generalni je zaključak.

Na okruglim stolovima je zabilježen minoran odziv mladih preduzetnika koji su naslijedili porodične biznise, stoga se ne mogu izvući i prezentirati valjani podaci i zaključci.

4.2. Predstavnicima nadležnih službi i odjela JSL-a: Stalna podrška i savremena komunikacija

Predstavnicima JLS-a iskazuju veliko iskustvo govoreći od temi preduzetništva, jer kroz njihove službe prolazi veliki broj preduzetnika i na taj način ostvaruju i veliki broj kontakata. Službe JLS-a imaju priliku da sagledaju kompletan poslovni ambijent i trendove u svojoj lokalnoj zajednici. Najčešće upite dobivaju oko procedura registriranja biznisa, registriranja djelatnosti, popunjavanja projektnih prijedloga ili apliciranja na javne pozive finansiranja poslovnih ideja mladih. Tijekom dodjeljivanja sredstava za pobjednike javnih poziva i faze pokretanja biznisa, službe JLS pomažu oko izrade biznis plana, ulaganja inicijalnih sredstava, nabavke opreme i vrše konsultacije, općenito.

Međutim, jedinice lokalnih samouprava bilježe trend gašenja određenog broja novoosnovanih biznisa mladih već istekom planirane finansijske podrške, obično nakon 12 mjeseci. Prema navodima predstavnice iz jedne od sarajevskih općina, stopa uspješnosti održivosti biznisa bilježi niske vrijednosti, te u njihovom slučaju iznosi oko 30%. Neke JLS tragaju za načinima i metodama održivosti, stoga pripremaju ili već implementiraju određene programe za podršku nakon isteka 12 mjeseci, a mnogi već planiraju i veće startne budžete. Pojedine JLS uvode programe refundiranja troškova nabavke stalnih sredstava i digitalizacije. Također, evidentirana je potreba educiranja i umrežavanja mladih preduzetnika, stoga je tijekom panel diskusije iskazan interes i za nefinansijsku podršku mladima od strane JLS. Od aplikacija će ubuduće JLS insistirati na ozbiljnosti, jer su zabilježeni određeni neprimjereni slučajevi apliciranja po sistemu „samo da se premosti i finansira hobi 12 mjeseci“. Obično nakon toga, negativni ishod je neminovan.

Kako bi javni pozivi i programi podrške mladim preduzetnicima bili što vidljiviji, predstavnici JLS su naveli da bi se trebalo okrenuti novim, aktuelnim kanalima marketinške komunikacije poput Tik-Toka i Instagrama. U proteklom periodu je zabilježen slab odziv te informacija da mladi uopće nisu čuli, niti znali za slične pozive. Stoga se komunikacija treba osavremeniti, zaključak je.

JLS su imale manji broj iskustava sa **naslijeđenim biznisima**. Obično se radi o trgovinama, zanatskim radnjama ili manjem obrtu kojeg nasljeđuje član porodice. Prema iskustvima predstavnika JLS-a, nasljednik biznisa je obično bio sukcesivno uveden u poslovne aktivnosti.

U pogledu umrežavanja pojedini predstavnici jedinica lokalnih samouprava navode da su njihovi aplikanti učesnici novih programa prekogranične saradnje i umrežavanja. Općenito umrežavanje vide neophodnim, a preporuka je da se vrše umrežavanja preduzetnika prema srodnim djelatnostima.

4.3. Predstavnici poslovnih inkubatora / akceleratora, razvojnih agencija i predstavnici donatorskih organizacija: Staviti fokus na neformalno obrazovanje i umrežavanje

Karakteristika poslovnih inkubatora ili razvojnih agencija jeste da su finansirani od međunarodnih organizacija ili institucija vlasti, ali i da neki od njih dio sredstava dobivaju kroz komercijalne aktivnosti. Uspješnost koji pojedini predstavnici tvrde da ostvaruju u razvoju i mentoriranju biznisa je i do 90%, pa i preko toga. Uspjeh pripisuju prije svega svom individualnom pristupu u kojem rade prvenstveno na razvoju preduzetničke svijesti, vještina, te vrše edukacije na osnovu ukazane potrebe za nekoliko ključnih oblasti iz domena poslovanja. Dešava se da tijekom inkubiranja preduzetnici promijene mišljenje ili poslovnu ideju i djelatnost, nakon što, kroz edukativne programe i istraživanje shvate da njihova ideja i nije nešto što bi tržište i kupci prihvatili. Na osnovu svog iskustva, predstavnici poslovnih inkubatora tvrde da novac za pokretanje biznisa nije više problem, primarna potreba, te da danas postoji mnogo načina i izvora kako ga pribaviti. Problem dolazi nakon pokretanja biznisa, a to je obično nespreman ulazak mladih preduzetnika u područje koje i ne poznaju baš najbolje, iako je iskazana velika želja za učenjem, potom needuciranost u pojedinim oblastima, pokretanje biznisa bez istraživanja tržišta i sl. Neformalno obrazovanje je značajno, a sve zavisi od faze u kojoj se biznis nalazi, ali i stepena obrazovanja pojedinca.

4.4. Predstavnici akademske zajednice i ekonomski stručnjaci: Mladi iz BiH čine čuda u svijetu!

Učesnici okruglog stola iz ove grupe ističu i potvrđuju da je najveća poslovna neaktivnost zabilježena kod mladih. U svom angažiranju često su radili na promjeni svijesti kod mladih, pa je tako konačno zastavljen trend da većima mladih želi raditi u državnoj službi, a u korist preduzetništva. Nove tehnologije i 4. industrijska revolucija u kojoj se trenutno nalazimo, kako je navedeno, trebaju biti praćeni i kroz obrazovni sistem. Ne postoje više izolirane aktivnosti pojedinih branši, nego danas medicina, IT sektor i ekonomija, na primjer, se moraju udružiti, svako u svom domenu kompetencija, da bi ponudili neki novi, revolucionarni proizvod, a koji bi imao potencijal i mogućnost uspjeha na globalnom tržištu. Upravo za BiH je šansa u novim tehnologijama i inovacijama, jer zemlja ima prostorno i resursno limitiran ekonomski napredak, a podrška svih aktera, posebno JLS je neminovna u prepoznavanju, insistiranju i forsiranju takvih inovativnih ideja koje im pristižu od (mladih) preduzetnika.

Učesnici navode da je potrebno napraviti bolji poslovni ambijent kroz pojednostavljenje procedura i ukidanja administrativnih barijera. „Mladi u BiH čine čuda, ali izvan svoje zemlje“, napominje jedan od učesnika. Sistem (vlasti, op.a) treba ponuditi stimulatивно okruženje za pokretanje biznisa, pa i kroz oslobađanje mladih od određenih taksu, poreza

i doprinosa do određene dobi zrelosti i stabilnosti, odnosno stepena razvoja biznisa. Neizgrađene ili nedovoljno razvijene institucije uzrokuju nerazvijen preduzetnički ekosistem. Nedovoljno izgrađen socijalni kapital, odnosno mreža sa kupcima, dobavljačima, izvorima finansiranja i državom dodatno otežava stanje mladim preduzetnicima. Kada se spominju izvori sredstava, navodi se da postoji nedovoljno raspoloživih eksternih izvora rizičnog kapitala.

Općenito je uočen nedostatak poslovnog iskustva i znanja iz oblasti preduzetništva, kao i poslovne ekonomije. Predstavnici grupe vide važnu ulogu NVO sektora i organizacija / kompanija koje se bave edukacijama iz oblasti preduzetništva i biznisa, te mentoriranja mladih preduzetnika, kroz kanalisanje poslovnih ideja, kao i nastavku pružanja neformalnih raznovrsnih edukacija iz navedenih oblasti. Mladim preduzetnicima nedostaje mentor, odnosno uzor za ugledanje.

Potrebno je vratiti optimizam u BiH, pa i malim koracima, kao neekonomsku mjeru koja posredno utječe na ekonomska kretanja. Prijedlog je da se napravi ambijent koji će biti primamljiv preduzetnicima. „Zašto ne možemo učiniti da se kod nas može registrirati biznis za jedan dan i to potpuno besplatno?“, uputio je retoričko pitanje jedan od učesnika okruglog stola iz grupe predstavnika akademske zajednice.

5. Preporuke iz Analize

Prilikom osnivanja biznisa, kao najveće prepreke mladi preduzetnici su naveli nedostatak sredstava; nedovoljnu informiranost o procedurama osnivanja; nedostatak ranijeg poslovnog iskustva; nedostatak odgovarajućeg prostora i objekata; nedostatak znanja i preduzetničkih vještina; nedostatak osoblja; te nedostatak mentorstva. U slučaju **preuzimanja porodičnog biznisa**, najčešće prepreke i izazov za početak rada su predstavljali još i manjak samopouzdanja; neraspoloživost sredstava za nove ideje; i nedostatak osoblja.

Nakon obrade svih rezultata može se izvesti **generalni zaključak da su glavni akteri**, oni koji su direktno odgovorni za preduzetničke aktivnosti i podržavajući poslovni ambijent, **gotovo saglasni oko identifikacije najvećih izazova i prepreka u vođenju biznisa mladih preduzetnika**. Takav podatak ohrabruje, jer je eliminacijom tih glavnih prepreka moguće postići željeni rast i napredak biznisa, a time i posredno smanjenje nezaposlenosti mladih. Približenim i zajedničkim stavovima, pa poslije i zajedničkim aktivnostima se svakako komunicira povoljan preduzetnički ambijent u BiH kojem svi akteri i zainteresirane strane zapravo teže.

Zbog izbora i odluke mladih da nastave obrazovanje, u dobnom segmentu od 15 do 24 godine nije zabilježen značajniji preduzetnički potencijal, što govori o prostoru za unaprjeđenje znanja o preduzetništvu kroz formalno obrazovanje. Oko 2/3 ispitanika, mladih preduzetnika uključenih u ovo istraživanje se nalaze uglavnom u višim obrazovnim, akademskim nivoima. Međutim, iskazana je potreba za dodatnom podrškom, savjetovanjem i edukacijom iz različitih ekonomskih oblasti poput plasmana proizvoda/unaprjeđenja prodaje, marketinga, prodaje, menadžmenta i sl.. Iako većina ispitanika navodi da posjeduju biznis u obliku obrta, mikro veličine - do 5 zaposlenih i uglavnom fokusiranog na lokalno te nešto manje na nacionalno tržište, iskazana je potreba za većom podrškom širenju poslovanja, sa posebnim fokusom na inostrano tržište. Mladi preduzetnici i dalje trebaju najviše podrške i edukacije u razvoju ključnih menadžerskih kompetencija, unaprjeđenju ključnih poslovnih procesa i svakako, trebaju staviti veći fokus na educiranje iz oblasti prodaje i marketinga. Navedeno komunicira i sa konkretno odabranim oblastima koje su mladi preduzetnici (naslijeđenih i samostalno osnovanih biznisa) identificirali ključnim za razvoj i napredak budućeg poslovanja. Tu se dodatno pri vrhu potreba navode još i one za većim brojem poslovnih kontakata, umrežavanjem i boljom saradnjom sa partnerima dobavljačima.

Predstavnici JLS, na osnovu iskustva iz svojih službi, također smatraju da su najveće prepreke ili izazovi nedostatak znanja i preduzetničkih vještina; zatim nepoznavanje trenutnih procesa i kapaciteta biznisa; te manjak poslovnog iskustva. Vještine koje smatraju da mladi preduzetnici trebaju razvijati su upravljanje biznisom/menadžment; marketing/promocija biznisa, te prodaja/plasman proizvoda.

Kroz poslovne inkubatore ili razvojne agencije se pružaju određeni oblici neformalnog obrazovanja, odnosno vrše individualizirane edukacije i mentorstvo iz nekoliko ključnih oblasti, a nakon ukazane potrebe. Općenito se u startu, u radu sa mladim preduzetnicima, bilježi njihova nespremnost i needuciranost u pojedinim oblastima poslovanja, intencija pokretanja biznisa bez istraživanja tržišta, plasman ideja, proizvoda ili usluga za kojima i nema baš potražnje i sl.

Predstavnici donatorskih organizacija također zaključuju da su neformalne poslovne edukacije i mentorstvo i dalje potrebne u radu sa njihovim korisnicima, te da će ih nastaviti kontinuirano pružati unutar svojih programa.

> Potrebno je razmotriti i sistemski ponuditi kao podršku dodatne formate i oblike formalnog i neformalnog obrazovanja, mentorstva, poslovnih edukacija i savjetovanja o preduzetništvu i poslovanju za mlade općenito. Ovo se odnosi kako na one koji planiraju pokretanje biznisa ili ga već vode, tako i na mlade osobe čija je odluka prvenstveno nastavak školovanja, pa tek onda izlazak na tržište rada.

Razmatrajući glavne izazove i prepreke koje utječu na daljnji razvoj i ukupnu održivost biznisa mladi preduzetnici navode da su to doprinosi za zaposlene i poreska politika; nedostatak veće podrške institucija vlasti, kao i jedinica lokalnih samouprava; pribavljanje finansijskih sredstava; te zapošljavanje odgovarajuće i zadržavanje radne snage. Mladi preduzetnici i predstavnici JLS su saglasni oko ideje i prijedloga o oslobađanju od doprinosa i poreza na početku poslovanja (od jedne do tri godine). U skladu s tim potrebno je dopuniti ili promijeniti zakone koji uređuju ovu oblast. Kao imperativ i ideju mladi navode prilagođavanja i posmatranja rezultata poslovanja i veličine biznisa prije samog oporezivanja. Boljim poreskim uvjetima se očekuje smanjenje rada „na crno“ te lojalnija konkurencija na tržištu. Također, obje strane očekuju unaprjeđenje i učestalost komunikacije, te su svjesni značaja postojanja i uloge svakoga od njih.

> Potrebno je od strane institucija vlasti kreirati povoljan tretman i ambijent za mlade preduzetnike, te u prvim godinama poslovanja omogućiti oslobađanje od izdataka za poreze i doprinose.

Mladi preduzetnici očekuju i određeni vid podrške i razumijevanja prilikom globalnih poremećaja i prijetnji poput pandemija, ratova i inflacija. Prilikom osnivanja biznisa obje strane su saglasne da je potrebno pojednostaviti i ubrzati procedure registracije poslovnog subjekta, a mladi preduzetnici naglašavaju i problem visokih troškova i nameta prilikom registriranja biznisa. Tijekom vođenja biznisa potrebno je općenito ubrzati administrativne procedure koje utječu na poslovanje te prilagoditi zakone koje će poslovni ambijent učiniti podržavajućim za mlade. Nerijetko ispitanici, mladi preduzetnici, navode još i ustupanje poslovnih prostora i javne infrastrukture na besplatno korištenje kao jednog od vida podrške kako prilikom osnivanja, tako i u daljnjem radu. Saradnju sa JLS vide i kroz zajedničke promotivne aktivnosti.

Predstavnici JLS-a navode da su najčešći dosadašnji vidovi podrške mladim preduzetnicima bila grantovska sredstva prilikom osnivanja; razmjena informacija i kontakata; edukacije i treninzi. Za najčešće probleme ili prepreke mladih u vođenju biznisa, prema njihovom iskustvu, osim visokih doprinosa i nepovoljne poreske politike, navode da su to još i nepoznavanje tržišnih prilika, slaba realizacija prodaje proizvoda i usluga, otežan pronalazak uposlenika, te nedovoljan i nepotpun marketing. Kao ključne mjere za održivost biznisa mladih predstavnici JLS vide kroz dodatnu finansijsku podršku nakon osnivanja; kontinuitet stručne pomoći – poslovnog mentorstva; te dodjelu besplatnih poslovnih prostora na korištenje.

> Dodatnu podršku institucije vlasti trebaju iskazati kroz izmjene i dopune zakonske regulative za ovu oblast koja bi omogućila pojednostavljenje administrativnih procedura prilikom registracije biznisa, ali i dalje u poslovanju. Također, dodatna finansijska sredstva i podrška u prvim godinama poslovanja je nužna, kao i dvosmjerna komunikacija, mentoriranje, organiziranje različitih edukacija i prilika za umrežavanje.

Kao izrazito važne benefite umrežavanja mladi preduzetnici vide sljedeće: udruživanje radi zagovaranja boljih zakonskih uvjeta; bolje tržišno pozicioniranje; razmjena znanja i praktičnih iskustava; unaprjeđenje saradnje sa postojećim partnerima i dobavljačima; iniciranje kontakata kao i ostvarenje saradnje sa ostalim mladim preduzetnicima. Na okruglim stolovima su se mogle čuti još ideje i udruživanja radi zajedničkog nastupa na inostranom tržištu. Otvorena pitanja su sa sobom donijela i odgovore o tome kako mladi preduzetnici vide potencijalno osnivanje neformalne mreže mladih preduzetnika u BiH i na koje bi oblasti bilo potrebno posebno obratiti pažnju. Među najučestalijim odgovorima ponovo jesu smanjenje poreskih opterećenja i doprinosa te zagovaranje boljih poreskih i zakonskih uvjeta.

Predstavnici JLS su iskazali prethodno podršku umrežavanju kroz: pozive na sajmove uz podršku; posredovanju u komunikaciji između preduzetnika; organiziranju edukacija i sl., dok smatraju da je neformalna mreža mladih preduzetnika zaista potrebna. Razlozi koji se navode su: razumijevanje poslovnih procesa; razmjena iskustava; međusobna povezivanja; udruživanja u zajedničkom nastupu; zagovaranje za bolje uvjete; educiranje, unaprjeđenje prodaje i marketinga i sl.

Učesnici iz akademske zajednice i ekonomski stručnjaci benefite umrežavanja prvenstveno vide kroz jačanje odnosa sa industrijom, stvaranje jakih konekcija, potom stvaranje konekcija izvan BiH, pa tek onda povratak u okvire i mogućnosti naše ekonomije.

> Potrebno je napraviti pozitivne pomake i konkretne korake ka izgradnji i uređivanju formalne ili neformalne sveobuhvatne mreže mladih preduzetnika u Bosni i Hercegovini te ostalih zainteresiranih strana za njihov rad, koji su navedeni kao akteri u ovom istraživanju. U svrhu izbjegavanja početnih grešaka i negativnih ishoda mogu poslužiti ranija iskustva ispitanika prilikom sličnih, a neuspješnih inicijativa u prošlosti.

***

Literatura

- Agencija za statistiku BiH (2022) *Anketa o radnoj snazi, I kvartal 2022. godina*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku BiH (2013) *Popis stanovništva 2013*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku BiH (2022) *Statističke grupe*. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (online), Dostupno na: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/39#> (28. juna 2022.)
- Arnaut, D., Smailbegović, S. (2017) *Analiza motivacionih faktora preduzetničkog djelovanja i startanja biznisa mladih u Bosni i Hercegovini, Ekonomski razvoj i preduzetništvo – perspektive i izazovi*. Travnik: Univerzitetska hronika – časopis Univerziteta u Travniku.
- Arnaut, D., Smailbegović, S. (2018) *Razvoj preduzetništva u Bosni i Hercegovini: Analiza institucionalnih problema u poslovanju, Ekonomski razvoj i preduzetništvo – perspektive i izazovi*, Travnik: Univerzitetska hronika – časopis Univerziteta u Travniku.
- Arslanagić-Kalajdžić M., Čičić, M., Husić-Mehmedović, M., Kadić-Maglajlić, S., Kapo A., Markuš R., Martinović I., Turulja L (2019) *Žensko preduzetništvo: Pregled stanja i preporuke za budućnost, Women in Business*. Sarajevo: Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Butigan, T. (2015) *Model podrške omladinskim startup biznisima u okviru lokalne politike prema mladima*. Sarajevo: Institut za razvoj mladih KULT.
- Direkcija za ekonomsko planiranje BiH (2022) *Programu ekonomskih reformi BiH 2022-2024*, Sarajevo: Direkcija za ekonomsko planiranje BiH.
- Đurović, A. (2019): *Zapošljivost mladih – ključni izazovi u izradi politika na Zapadnom Balkanu, „WeB4YES – Inicijativa organizacija civilnog društva Zapadnog Balkana za podršku zapošljavanju mladih“– Konsolidacija regionalnih tematskih mreža organizacija civilnog društva, podržano od strane Evropske komisije*, Sarajevo: Institut za razvoj mladih KULT.
- European Commission (2016) *From university to employment: Higher education provision and labour market needs in Bosnia and Herzegovina*. Brisel: European Commission.
- Federalno ministarstvo rada i socijalne politike (2021) *Strategija zapošljavanja u Federaciji BiH (2021-2027)*. Sarajevo: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike.
- Institut za razvoj mladih KULT (2021) *Istraživanje o položaju mladih u Bosni i Hercegovini* (online). Dostupno na: <https://www.mladi.org/bs/resursi/riznica-znanja/vijesti/8778-nakon-13-godina-provedeno-sveobuhvatno-istrazivanje-o-mladima-u-bih-vise-od-50-mladih-zeli-napustiti-drzavu> (28. juna 2022).
- International Labour Organization (2022) *Bosnia and Herzegovina, Key statistics* (online). Dostupno na: https://www.ilo.org/gateway/faces/home/ctryHome?locale=EN&countryCode=BIH&_adf.ctrl-state=1b4fcjbecc_13 (4. jula 2022).

- Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske (2022) *Strategija zapošljavanja Republike Srpske (2021-2027)*. Banja Luka: Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske.
- Mujkić, A., (2021) *Analiza barijera razvoju preduzetništva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Boljom upravom do bržeg ekonomskog rasta (EGG), Vlada Kraljevine Norveške i UNDP.
- Okičić, J., Kasumović, M. & Smajlović, E. (2013) *Istraživanje stavova registrovanih nezaposlenih osoba sa visokom stručnom spremom prema samozapošljavanju*. In B. Umihanić et al. (Eds.), *3rd Scientific Conference with International Participation: Economy Of Integrations (ICEI): Using Knowledge to Move from Recession to Prosperity* (pp. 223-242). Tuzla: Ekonomski fakultet u Tuzli.
- Paočić A., Delić, A., Okičić, J. (2020) *Istraživanje o mladima u Bosni i Hercegovini 2020. - Tržište rada * Poduzetništvo * Liderstvo*. Tuzla: Centar za edukaciju i obrazovanje.
- Rovčanin, A. (2019): *Stvaranje povoljnog okruženja za preduzetništvo mladih – ključni izazovi u zemljama Zapadnog Balkanu, „WeB4YES – Inicijativa organizacija civilnog društva Zapadnog Balkana za podršku zapošljavanju mladih“ – Konsolidacija regionalnih tematskih mreža organizacija civilnog društva, podržano od strane Evropske komisije*. Sarajevo: Institut za razvoj mladih KULT.
- Tanović, M. (2019) *Samo hrabri i odvažni pokreću i razvijaju biznis u BiH*. AlJazeera (online), Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net teme/2019/1/5/samo-hrabri-i-odvazni-pokrecu-i-razvijaju-biznis-u-bih> (28. juna 2022.).
- Turulja, L., Agić, E., Veselinović, Lj. (2020) *Motivation of the youth of Bosnia and Herzegovina to start a business: Examining aspects of education and social and political engagement*. Sarajevo: Economic Research – Ekonomska istraživanja.
- World Bank (2020) *Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies*. Washington: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.

***